

AKDENİZ ADALARININ ELİMİZDEN ÇIKMAMASI İÇİN HUSUSÎ MEKTUPLARINA GÖRE NAMIK KEMAL'İN MÜCADELE ve İKAZLARI

FEVZİYE A. TANSEL

Akdeniz adalarından bâzılarının Yunanistan'a ilhaki için ehemmiyetli ayaklanmalar önce Girid'de başgöstermiştir; bu sebeple Kemal'in, Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı adalarda Yunan siyaseti ile alâkası 1866'daki büyük Girid isyanı ile başlar. Bu tarihten 1884 yılına kadar *Tasvir-i efkâr* ve *Hürriyet* gazetesindeki makaleleri ile, Ebüzziya Tefvik'e, Ahmed Midhat Efendi'ye, Sultan Abdülhamid'e yolladığı hususî mektuplarla Girid Müslümanları için halkı ianeye teşvik etmiş, Hıristiyanlar'ın tasarruf iddiasında oldukları Girid'den Müslümanlar'ın hicretini, Girid Valisi Fotyadi Paşa'nın Rum tarafdarlığı siyasetini önlemek için ikazlarda bulunduğu gibi, Girid Müslümanları'nın bu yoldaki teşebbüslerini de desteklemiştir. Makalemizin birinci kısmında, Kemal'in, Girid'in elden çıkmaması için mücadele ve ikazları üzerinde durduk.

Makalenin ikinci kısmında, Kemal'in, Midilli Mutasarrıflığı sırasında, 1879-1884 yılları arasında Midilli'nin Osmanlı tabiiyetinden çıkmaması için alınacak tedbirlerden, islâhat hareketlerinden bahseden lâyhalarına, Cezayir-i Bahr-i sefid Vilâyeti'ne bağlı diğer adalarda, meselâ Sakız, Rodos ve mülhakatında Müslümanlar'ın iskânını, varidatın artırılmasını te'min maksadiyle Mâbeyn Başkâtibi'ne, Rodos Mutasarrıfı Agâh Efendi'ye yazdığı mektuplara yer verilmiştir.

Kemal Rodos mutasarrıfı iken, 1884-87 tarihleri arasında Rodos'da Müslüman nüfusunun gittikçe azaldığından, Müslümanlar'ın irtidadından, halkın dinî ve fikrî terbiye bakımından geriliğinden doğacak tehlikeleri, alınacak tedbirleri hususî mektupları ile Sultan Abdülhamid'e, Maarif Nâzırlığı'na, Besim Bey'e, Sadr-ı âzam Said Paşa'ya, Dahiliye Nâzırı'na arzetmiş, bunların birçoğu gözönüne alınarak mektepler, camiler inşasına, vergi kaçakçılığının önlenmesine çalışılmıştır. Sakız Mutasarrıfı iken, 1887'de, bilhassa, vergi kanunlarının Cezayir-i Bahr-i sefid adalarındaki hayat şartlarına

artık uymadığını, bunların değiştirilmesi hakkında ikazlarına Bâb-ı âlî'nin kayıdsız kaldığını, Cezayir-i Bahr-i sefid Vilâyeti'ne bağlı her yerde Yunanlılar'ın, Rodos'ta, Yunan'a izafeten İngilizler'in fesat çıkardığını, yer yer ayaklanmaların mevcudiyetini anlatmak maksadıyla devlet ileri gelenlerine yazdığı hususî mektuplara ise, makalenin üçüncü kısmında yer vermiş bulunuyoruz.

I.

NAMIK KEMAL'İN GIRİD'İN ELDEN ÇIKMAMASI İÇİN MÜCADELE
VE
İKAZLARI

Namik Kemal'i, Akdeniz'de mevcut ve bugün elimizden çıkmış bulunan adalarımızdan, önce Girid mes'alesi alâkadar etmiştir; bu alâka onda, 1866'daki büyük Girid isyanı ile başlar. Yunanlılar'ın, 1864'de yedi adanın kendilerine verilmesi üzerine, Rumlar'la meskûn bütün memleketlerin birleştirilmesi ile büyük bir Yunanistan kurmayı tasavvurları, bu sebeple Girid'i Türkiye tabiiyetinden kurtarmak için halkı teşvikleri neticesinde doğan isyan sonunda Girid Hıristiyanları, Girid'in Yunanistan'a ilhakını ilân etmişlerdir. Sultan Abdülaziz, bu hâdise üzerine 1867'de Sadr-ı âzam Âlî Paşa'yı Girid'e göndererek, adanın Hıristiyan ahalisine birçok imtiyazlar verildikten sonra, muhtariyet arzusundan doğan ayaklanma muvakkat bir müddet için önlenmiştir. Namık Kemal'in Girid hakkındaki neşriyatı bu sırada, Avrupa'ya kaçmasından üç ay kadar önce başlar.

1866'da, *Muhbir* gazetesinde neşredilen bir yazı üzerine, büyük ölçüde bir isyana sahne olan Girid için îâne toplanılmağa başlanılmış, fakat Filip Efendi'nin, toplanılan paranın, yerine gönderilmesine hükûmet vasıta olursa, îânenen, lâyıık olanlardan çok hükûmet erkânının faydalanacağını ve kendisinin Girid'e gidip ihtiyacı olanlara îâneyi bizzat dağıtacağını ilânı neticesinde halkın emniyeti, îâne vermekteki gayreti azalmıştır. İşte Kemal böyle bir zamanda halkı yardıma teşvik maksadı ile *Te'âvün'u Al'el-ber* başlıklı makalesini yazdı¹. Makalenin neşrinden birkaç gün sonra Asmaaltı'nda tanınmış tüccarlar-

¹ Bu makale *Tasvir-i efkâr*'dan naklen, müdafaa edilen fikirler tasvib olduğundan *Rûzname-i ceride-i havadis*'te de neşredilmiştir (Nu. 596, 20 Şubat, 1867). *Tasvir-i efkâr*'dan kaydıyla *Külliyat-ı Kemal*'de de mevcuttur (Birinci tertib 3, Makâât-ı siyasiye ve Edebiye, cüz 6, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1327, s. 303 v.d.).

dan dokuz kişilik bir iâne heyeti teşekkül etmiş, resmen iâne toplanılmağa başlanılmıştır. Kemal'in,

*Feryâd-ı ehl-i hâcete imdâda sa'yedin,
Ey gayret-î vatan çeken erbâb-ı iktidâr
Ehl-î vatan mahabbetidir gayret-î vatan
Zannetmeyin ki toprak içindir bu itibâr.*

kıt'ası da yine bu münasebetle, halkı iâneye teşvik için kaleme alınmıştır². 1867 Mayıs'ında Avrupa'ya kaçtıktan sonra da, *Hürriyet* gazetesinde *Girid Mes'elesi ve Rusya Politikası*³, *Yine Girid Mes'elesi Tazelendi*⁴ adlı makalelerine rastlarız.

1878'de, Türk-Rus harbinden sonra Girid reâyası tekrar ayaklanmış, büyük devletler Berlin Kongresi esnasında Giridliler'in ve Yunanlılar'ın isteklerini gözönüne almayarak ancak Berlin Muahedesi'nin yirmi üçüncü maddesinin başına, "Devlet-i aliyye Girid ceziresinin 1868 senesi nizamnâme-i dahilîsi, haklı görünecek tâdilâtı ilâve ederek tamamıyla icra etmeği teahhüd eder" fıkrası konulmuştur; müteakiben büyük devletler tarafından bu va'din yerine getirilmesi istenilmiş, "bunun üzerine, bu vazife ile Girid'e gönderilen Gazi Ahmed Muhtar Paşa ile âsiler arasında konsolosların murakabesi altında ve bunların Hanya'ya yakın ikamet ettikleri Halepa'da müzakereler yapılarak 23 Birinciteşrin, 1878'de bir mukavelenâme imzalandı. Buna göre, Girid valisi Hıristiyan olacak ve büyük devletlerin muvafakati ile Bâb-ı âlî tarafından beş sene müddetle ta'yin olunacak, kırkdokuzu İslâm, otuzbiri Hıristiyan olmak üzere seksen âzadan mürekkep Umumî Meclis'in, kararları sultanın tasdikine iktiran etmek şartı ile oldukça geniş teşrii haklara sahip bulunacak ve hattâ bu meclis, üçte iki ekseriyetle, Bâb-ı âlî'nin muvafakati olmasa da esas nizamnamenin sırf mahallî işlere ait maddelerini değiştirebilecekti. Bu meclis senede kırk gün ve nihayet altmış gün kadar toplanabilecekti. Adanın jandarma hey'etine Hıristiyanlar'dan da kabul olunacaktı.

² *Yeni Tasvir-i efkâr*, nu. 8, 7 Haziran, 1909. Bu kıt'a Sadeddin Nüzhet Ergun'un eserinde (*Namık Kemal'in Şiirleri*, İstanbul, İnkılâp Kitabevi 1941, s. 256)de mevcuttur.

³ *Hürriyet* gazetesinde imzasız neşredilen (26 Eylül, 1869) bu makale, *Külliyat-ı Kemal'e* de alınmıştır (Makalât-ı siyasiye, birinci tertib 3, cüz 2, s. 158 v.d.). Ebüzziya Tefvîk bu makalenin Ziya Paşa'ya ait olduğunu ileri sürer (*Mecmua-i Ebüzziya*, nu. 94, 5 Cemâda 11, 1329, s. 499: *Makalât-ı siyasiye-i Kemal'de Müsamahat*).

⁴ *Hürriyet* gazetesi, 7 Kânunevvel, 1868; *Külliyat-ı Kemal*, Birinci tertib 3, s. 75 v.d.

Varidatın birkısmı mektep, hastahane, yol ve liman gibi umumî menfaatlara ait işlerin yapılmasına tahsis olunmuştur.”⁵

Kemal, 23 Teşrinievvel, 1878’de Halepa Mukavelesi’nin akdolunduğu bu sırada, Midilli’de bulunuyordu ve henüz Mutasarrıflık’a ta’yin edilmemişti. Ebüzziya’ya gönderdiği aşağıdaki mektubunu, bura Mutasarrıflığı esnasında yazmıştır. Mektubunu, Girid Umumî Meclisi Müslüman âzalarından Resmolu Derviş Efendi vasıtasıyla göndermiştir. Herhalde, Girid’in Yunanistan’a ilhakı teşebbüslerini önlemek için Sultan Abdülhamid’e verilecek istidanın tasvibine çalışılması hususunda tedbir alınmasını, Ebüzziya Tefvik’e tavsiye ediyor⁶:

Ebüzziya Tefvik’e

14. x. 1883

Birader,

*Yâdet ol günleri kim merci-i gayret biz idik
Merd idik, âdem idik, cân-ı hamiyet biz idik⁷*

Tasvir-i efkâr âlemleri gözümün önünde dolaşiyor. Kendimi bir kerre daha dünyaya gelmiş sanıyorum. Girid’deki kardeşlerimizin müsted’iyâtı var. Saçımızın, sakalımızın rengi değişti ise, mahiyetimiz de değişmedi ya?... Biz dururken hizmetlerinde kim bulunacak? Arş bakalım. Hamiyet-i islâmiyeleri mücerret olan Hacı Ali Beyefendi hep elindedir. İstid’aları halife-i islâm efendimize takdim olunursa, maksadlarının husulünü kaviyyen ümid ederim. Girid’in kurtulmasına velev zerre kadar hizmet edebilirsek, bizler için, ömr fânî olduğunu unutturacak kadar bir mefharet değil midir? Girid mebuslarından şu mektubumu getiren Derviş Efendi, rüesâsındandır. Kendisi ile güzel güzel konuşursunuz. Teşebbüsâtınızın neticesini yazarsın, değil mi? Bakî merdâne bir duâ-yi tefvik ile iktifa edelim⁷...

2 Teşrinievvel, 99
Kemal

⁵ Cemal Tukin’in, Başvekâlet Arşivi’nden, yerli ve yabancı kaynaklardan faydalanarak yazdığı *Girid* maddesinde, bu hususta müfid bilgi verilmiştir (*İslâm Ansiklopedisi*, cüz 38).

⁶ Mektubun, bir başkasının el yazısından kopya edilen nüshası Es’ad Çınar’dadır (*Defter*, s. 70). Kemal’in resmî ve hususî mektuplarından birkısmının kendi veya bir başkasının el yazısıyla nüshaları, pek az Midilli’de, daha çok Rodos’ta Tahrirat Kâtibi olarak yanında çalışan Baha Bey’dedir. Sayın Es’at Çınar, Baha Bey’in zevcesinde mevcut bu mektupları istinsah etmiştir. Bunları tetkik ve neşretmemize müsaade ettikleri için kendilerine müteşekkirimiz.

⁷ Bu beyte, Kemal’in neşredilen şiirleri arasında rastlamış değiliz.

Kemal'in aynı tarihte *Terceman-ı hakikat* gazetesi sahibi Ahmed Midhat Efendi'ye de, yine Derviş Efendi ile bir mektup yolladığını görüyoruz. Ahmed Midhat'tan, Girid'e iâne toplamak için yapılacak neşriyata tevassutunu reca ediyor⁸:

Ahmed Midhat Efendi'ye

14.X.1883

Mevlânâ-el muhterem,

Sana Girid Müslümanları'ndan Derviş Efendi'yi gönderiyorum. Yirmi-beş sene evvel hepimizin gönlündeki hamiyet ateşini alevlendiren Girid mes'elesi, yine bizlerden muktedir olduğumuz kadar iâneye ihtiyaç gösteriyor. Sen âlem-i matbuatta iken, Giridliler'i kimseye muhtaç etmezsin...⁹ Hele bu bâbta tavsiyeye hiç muhtaç değilsin; Allah muvaffak etsin! Bana uzaktan yakından bir hizmet düşerse, mahvoluncaya kadar ifasına müheyyayım... Bakî duâ kardeşim...

2 Teşrinievvel, 99
Kemal

23 Birinciteşrin, 1878'de Halepa'da imzalanan mukaveleye göre, beş sene için Girid'e ta'yin edilen Hıristiyan valinin, Fotyadi Paşa'nın müddeti 1883'de dolmuştur. Kemal bu sırada Ebüzziya Tefvik'e yolladığı 12 Kânunısanî, 1883 tarihli mektubunda Girid'i yedi başlı bir yılana benzeterek, Osmanlı İmparatorluğu'nun daima buraya ait mes'elelerle karşılaştığını yazıyor. Bu defa da, Fotyadi Paşa'nın beş sene valilik müddetinin sona ermesi ile Hıristiyan ve Müslümanlar için ayrı ayrı vali ta'yini hakkında münakaşalar başlamış, bu mücadeleler günlük gazetelerin başlıca mevzuu olmuştur. Girid'in üçte biri Hıristiyanlar'a, üçte ikisi Müslümanlar'a ait olduğu halde, adaya tasarruf iddiasında olan Hıristiyanlar'dır. Mektubundan anlaşıldığına göre Kemal, Fotyadi ve Sânih Paşa'nın idaresizliğini, Müslümanlar'ın ne kadar müşkül mevkide bulunduğunu, bunların Devlet-i aliyye'den ayrılmamak gayesi ile hicretini yüksek makamlara da muhtelif defa arzetmiştir. Fotyadi Paşa tekrar vali, Hamdi Paşa müşavir olarak kaldığı takdirde, Girid'in Yunanlılar'a teslim edilmiş demek olduğu kanaatindedir. Mektubunun Sultan Abdül-

⁸ Mektubun bir başkasının el yazısından kopya edilen nüshası Es'at Çınar'dadır (*Defter*, s. 71).

⁹ Ahmet Midhat bu sırada *Takvim-i vakayi* gazetesi ve *Matbaa-i âmire* Müdürü'dür.

hamid'e takdimi için Ebüzziya'nın tevassutunu isteyen Kemal, hükümetimizi, Girid'de Müslümanları da memnun edecek ve buranın Yunanistan'a teslimini önleyebilecek tedbirler alması hususunda ikaza çalışmaktadır¹⁰ :

Ebüzziya Tefvik'e

12. I. 1884

Birader,

Bilirsin ki din ve devlet düşmanlarının bu memleketi¹¹ batırmak için birinci teşebbüsleri Girid üzerinde vuku bulmuş ve bu teşebbüsün birinci te'siri, bizler gibi hamiyet sahiplerine dokunmuş idi. Bu Girid me'selesi, ma'ruf olan yedi başlı ejder gibi, bir başı kesildikçe, yedi başı daha çıkıyor¹².

Padişaha seni ben takdim etmişim; bu mektubumu da sen padişahıma¹³ takdim et! İkisi de padişaha birer nevi hizmettir¹⁴. Bir hizmetin ikileşmesi nevâfil namazı gibi Allah indinde bile makbul oluyor¹⁵. Girid Müslümanları ötedenberi pek ıstırap içindedir. Evvelâ malûmdur ki oradaki Müslümanlar, adanın tesarrufça nihayet üçte biri Hıristiyanlar'a ait olarak, üçte ikisi kendilerinin iken, yine emlak tesarrufu namı ile Girid'in Hıristiyan malı olduğundan bahsediyorlar.

Saniyen ben, makamat-ı âliyye ma'ruzat-ı müteaddide ile bahs ve beyan etmişim ki cezayir¹⁶ ve Girid halkı hiçbir vakit Yunanlı olmak fikrinde değildiler; yalnız Fotyadi Paşa gibi, Sânih Paşa gibi me'murlar Girid halkını canından bîzar etmiş, İslâm takımı, devletten ayrılmamak için muhaceretten başka bir çare bulamamış, Hıristiyan takımı Yunan'a ilhak me'selesini devlete değil, bizim me'murlara karşı bir vesile-i necat ittihaz eylemiş¹⁷, arada bir me'sele-i düveliyye tehdidüs etmiş sürünüp duruyor¹⁸.

¹⁰ Mektubun aslı Yıldız evrakı arasındadır ve Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal'in Abdülhamid'e Takdim Ettiği Arızalar ile Ebüzziya Tefvik Bey'e Yolladığı Bâzı Mektuplar, Belleten, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1947, s. 282 v.d.*); bu neşirde mektubun başında, "Girid Müslümanları hakkında padişaha takdim edilmek üzere Namık Kemal Bey tarafından Ebüzziya Bey'e gönderilmiş bir mektup" kaydı vardır. Aynı mektup, *Girid Mes'elesini Kurcalayanlar* başlığı ve Dr. Kâzım imzasıyla İzmir'de çıkan *Köylü* gazetesinde, buradan naklen *Yeni Tasvir-i efkâr*'da (Nu. 181, 30 Teşrinisanî, 1909) basılmıştır. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı neşirini esas alarak *Yeni Tasvir-i efkâr* basımıyla karşılaştırmak suretiyle neşrediyoruz.

¹¹ Krş., mülkü

¹² Krş., yerine bir başı daha çıkıyor

¹³ Krş., padişaha

¹⁴ Krş., bu

¹⁵ Krş., olur

¹⁶ Krş., Cezayir-i Bahr-i sefid

¹⁷ Krş., etmiş

¹⁸ Krş., mes'ele-i düveliyye sürünüp duruyor

Girid Müslümanları o hale gelmiştir ki vaktiyle memleketlerinde bey olan, ağa olan biçareler, şimdi buralarda 120 kuruş aylık ile zabtiyelikte sürünüyor. Midilli'de bugün teftişlikte ¹⁹, zabtiyelikte istihdam olunan Girid Müslümanları otuzdan ²⁰ ziyadedir. Garb-Trablusu'nda bu mikdarın onbeş-yirmi katı var; etrafa da dağılmış olanlar düşünülür ise, muhacirlerin nüfus-i zükürü beşbini tecavüz eder ki âdeta ufacak bir ordu demektir. Bu hâle ise her şeyden ziyade Fotyadi Paşa'nın valiliği sebep olmuştur. Mubarek zat 30.000 kuruş maaş alacak, ana da Meclis-i Umumi'nin ekseriyeti ile muvaffak olacak, Meclis-i umumiye ise, dünyanın hiçbir yerinde görülmemiş bir kaide-i garibe ile yalnız Yunanlılık ²¹ fikrinde bulunanlardan değil, ekseriyet üzere resmen Yunan'ı tanımış olan habislerden mürekkebe... Hulâsa ²², Paşa mürtekb, âza edebsez, orada bulunan hey'et-i islâmiyye ise serveten, dirayeten edyan-ı saireden olan hemşçirlerine galib olmak hususunda ²³ memalik-i padişahîde münferid iken, bir habisin saye-i şeâmetinde mahvolup gitmektedir. Muh-tac-ı izah değildir ki Giridliler'in —sağlık ve selâmetle verilmemiş olsa idi— i'ta edilmiş olan fermanında, "Oranın valiliği Hıristiyanlığa hasredilmiştir" ²⁴ irade buyurulduğu halde, bir müslüman da gönderilebilir. Yalnız, yanına hıristiyandan bir müşavir verilir; amma bu cihette bâzi mahzur tasavvur olunabilir imiş, valinin Hıristiyan olmasında da öyle büyük bir muhatara yoktur; fakat Fotyadi Paşa vali, Hâmid ²⁵ Bey müşavir olur ise, o zaman Girid, bütün bütün Yunanistan'a teslim edilmiş demek olur.

Biraz keyifsizim. Mektubumu söyleyip de yazdırıyorum; ma'mafih canım da yanyor. Öyle ümid ederim ki mülkün her cihât-i ²⁷ icraatına muhit olan nazar-ı hakîm-i hazret-i padişahî, ²⁷ Girid'i dahi mevcut olan seyyiatından kurtarır. Bakî duâ...

31 Kânunievvel, 1299
Kardeşin,
Kemal

Kemal, bundan bir hafta sonra Ebüzziya Tevfik'e yolladığı 19.1.1844 tarihli mektubunu yine Girid ile alâkalı bir meseleye tahsis etmiştir: Girid'de neşredilen *İntibah* gazetesi, bir kıtal vak'asından dolayı zabıta aleyhinde bir yazıya yer verdiğinden ta'til ve muharriri tevkif olunmuştur. Saltanat-ı seniyyenin hukuku bakımından zararlı

¹⁹ Krş., müfettişlikte

²⁰ Krş., otuzdörtten

²¹ Krş., Yunanlılık

²² Krş., ve hulâsa

²³ Krş., hususunca

²⁴ Krş., hasredilmemiştir (bu ifade tırnak içerisinde değildir).

²⁵ Krş., ismin yeri noktalarla işaret edilmiştir. Girid Müsteşarı Hâmid Bey, Hanya hânedânındandır (Süreyya Bey, *Sicill-i osmani*, İstanbul Matbaa-i âmire, 1311, s. 108).

²⁶ Krş., cihet

²⁷ Krş., muhit olan hüküm-i hazret-i padişahî

yazılarla intişar eden Hıristiyan gazetelerine karşı ise, mahallî hükümet sükûtu ihtiyar etmektedir. *İntibah*'ta, Rum gazetelerinde basılan ve halkı devlet aleyhine sevkeden fıkraların tercemelerine rağmen Girid Valisi Fotyadi Paşa'nın harekete geçmemesi de Rum politikasına taraftarlığı gösterir. İşte Kemal, Ebüzziya'ya gönderdiği mektubunda bu mes'elelerden bahsederek, ondan İslâmlar'ın himayesi için Sultan Abdülhamid'e vaziyeti arzemesini reca etmiştir²⁸.

Bu mektupların tarihinden iki ay kadar sonra Fotyadi Paşa, tekrar Girid Valiliği'ne getirilmiş, valilik müddeti tamamlanmasına rağmen tekrar aynı vazifede bırakılmıştır²⁹. 1884 Haziran'ında âşar-i vakfiyye mes'elesinde karşılaştığı müşküllerden dolayı istifaya karar vermiş, fakat bu isteği tasvip olunmamıştır³⁰. Yine bu sırada aynı mes'ele yüzünden Girid'de Meclis-i umumî İslâm âzalarının bir istid'a ile icabeden yüksek makamlara müracaat ettiklerini günlük gazeteler vasıtasıyla öğreniyoruz³¹ ve Kemal'in mektuplarında 1884'den, vefatına kadar geçen dört yıl zarfında Girid ile alâkalı mes'elelere temas edilmemiştir; bunun sebebi, bu arada Girid'de mühim siyasi hâdiselerin bir müddet için sükûnet bulmasıdır.

Sultan Abdülaziz'in hall'ini müteakip 3 Haziran, 1876'da Magosa kalebendliğinden afvolunan Kemal, 20 Haziran'da İstanbul'a dönmüştür³². Aynı yılın 20 Eylül'ünde Şûray-ı devlet âzalığına ta'yin edilmiş³³, bir ara Kanun-ı esasi'nin tanziminde de çalışmıştır³⁴. Abdülhamid devrinde, aleyhinde tertib olunan bir jurnal üzerine ve Midhat Paşa'ya taraftarlığı yüzünden 12 Şubat, 1877'de tevkif olduğunu görüyoruz. Muhakemesi, 10 Temmuz, 1877'de neticelenmiş³⁵,

²⁸ Bu mektup Yıldız evrakından naklen Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından neşredilmiştir (*Aynı makale, Belleten*, s. 284).

²⁹ *Ceride-i havadis*, nu. 5613, 7 Mart, 1884.

³⁰ *Aynı gazete*, nu. 5690, 4 Haziran, 1884.

³¹ *Aynı gazete*, nu. 5694, 8 Haziran, 1884; istid'â metni de neşredilmiştir.

³² Nâzım Paşa, *Bir Devrin Tarihi, Cumhuriyet* gazetesi, nu. 2800, 22 Şubat, 1932. *Ceride-i havadis*, nu. 3100, 13 Cemâdâ 1, 1293-5 Haziran, 1876. Telgraf, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki mektupları arasındadır.

³³ *Ceride-i havadis*, nu. 3192, 1 Ramazan, 1293-20 Eylül, 1876.

³⁴ Nâzım Paşa, *Bir Devrin Tarihi, Cumhuriyet* gazetesi, nu. 2792, 2793, 14 ve 15 Şubat, 1932.

³⁵ Bu hususta tafsilât için bk., *Ceride-i havadis*, nu. 3314, 3318, 12 ve 16 Şubat, 1877; nu. 3334, 3350, 7 ve 26 Mart, 1877; nu. 3365, 3445, 12 Nisan, 13 Temmuz, 1877.

Temmuz'un ondokuzunda, ikamete me'mur edildiği Midilli'ye hareket etmiştir³⁶. Bu ikamete me'muriyetin devamı iki sene, beş aydır. Bura Mutasarrıflığı'na ta'yin edildiği 22 Kânunıevvel, 1879'dan³⁷, Rodos Mutasarrıflığı'na ta'yin tarihi olan³⁸ 15 Teşrinievvel, 1884 tarihine kadar, beş seneye yakın Middilli'de Mutasarrıf bulunan Kemal, gerek şahsî temayülleri, gerek resmî vazifesi icabı buraya ait siyasî mes'elelerle yakından alâkadar olmuştur.

II.

OSMANLI TÂBİİYETİNDEN ÇIKMAMASI İÇİN MİDİLLİ, RODOS VE SAKIZ'DA ALINACAK TEDBİRLER

Kemal, Midilli Mutasarrıflığı'na ta'yininden bir yıl kadar sonra, buranın Osmanlı devleti tâbiiyetinden çıkıp yabancı ellere geçmesi için takibedilecek siyasete dair düşüncelerini, irade-i seniyye mucibince tasavvur ve tahkik edilen islâha muhtaç şeyleri Cezayir-i Bahr-i sefid Valiliği'ne bildirmiştir. 2 Teşrinievvel, 1880 tarihli bu mufassal yazısında maarif, ziraat, sanat, ticaret, adalet, adanın dahilî idaresi sahasında izahat vermekte, o zamana kadar bu hususlarda neler yapıldığından, hâl-i hazır vaziyetinden, yapılması gereken şeylerden bahsetmektedir:

Midilli'de birkaç sıbyan, bir de rüşdiye mektebi vardır. İslâmların dinî ve ilmî müesseselerine ait ne kadar para ve bina mevcutsa hepsi mütevelliler tarafından zabtolunmuştur; mekteplerin haraplığı, hoca sıkıntısı, dolayısıyla okuyup yazma bilenlerin azlığının başlıca sebebi budur. Hıristiyanlar'ın bir-iki mektebi bulunmakla beraber, maarifce ilerlemek imkânları aramadıklarından, İslâmlar gibi onlar da oldukça geri vaziyettedir. Maarifce o zamana kadar neler yapıldığından bahseden Kemal, adanın her karyesinde ibtidaî mekteplerinin açılması ve ilk tahsilin mecburî tutulmasını, kasabalardaki rüşdiyelerde İstanbul'daki askerî rüşdiyelerde tatbik edilen tedris tarzının lüzumunu, bir de mekteplerde leylî sınıf açılmasını, tüccar

³⁶ Aynı gazete, nu. 3445, 3451, 2 ve 9 Receb, 1294-13 ve 20 Temmuz, 1877.

³⁷ Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Namık Kemal'in Abdülhamid'e Takdim Ettiği Arızalar ile Ebüzziya Tefik Bey'e Yolladığı Bâzı Mektuplar, Belleten*, nu. 42, s. 237. *Ceride-i havadis*, nu. 4197, 22 Kânunıevvel, 1879.

³⁸ Bu husustaki resmî vesikalar Beşvekâlet arşivinden faydalanılarak M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II, ksm. II, İstanbul, Maarif Basımevi, 1956, s. 439, 446, 450).

gemilerine kaptan yetiştirecek bir mektebin te'sisini, bu üç şeyin Midilli'nin fikren kalkınabilmesi için tehakkukunu kaydediyor.

Midilli'de zeytun ziraatinin mürabahacılar yüzünden verimli olmadığı, bunun için Menafi' Sandıkları'nın te'sisi, bir banka şubesi açılarak ziraat sahiplerine az faizle borç verilmesi, zeytun mahsulünden alınan verginin azaltılması, Midilli'nin zeytun ziraati bakımından kalkınması için Kemal'in düşündüğü çarelerdir. Mahsulünü zeytun teşkil etmesi dolayısıyla halk bilhassa sabun ve debâgat san'ati ile iştigal etmektedir; bu itibarla bir sanayi mektebinin açılması da faydalı olacaktır.

Midilli'nin ticaretce geriliğinin başlıca sebebi maarif ve sermaye noksanlığıdır; yolların azlığı ve haraplığı, limanın temizletilmemesi, adada dahilî hiçbir telgraf hattının bulunmaması, gümrük ve vergi usulleri ticarete engel başlıca sebeplerdir. Midilli'nin dahilî idaresi ve adli teşkilâtı hakkında da izahat veren müellifimiz, yazısının hülâsa kısmında, bütün bunları alınan emr-i âlî'de Midilli halkının sorulan ihtiyaçları münasebetiyle yazdığını ilâve eder. "Ta'rif ihtiyacından vâreste olduğu üzre buralar meselâ Bursa, yahut Amasya cihetlerine siyasetce kıyas kabul eder yerlerden değildir. Bu mukayesede vaktiyle edilen hatalar mülkün en ehemmiyetli birçok parçalarını havza-i tasarruf-ı padişahîden çıkardığı da pek fâci ve müessir bir tecrübe ile gözümün önündedir. Bu cihetle buraları mülkün sair yerlerine kıyas edip de, devlete vereceği hisse-i istifadeyi düşünerek idare edersek, o hisse-i istifadeden başka, buralara temellükten dahi mahrum olmak, kulunuzca piş-i nazarda bulunduğu ve hadd-i zatında dahi saltanat-ı seniyye böyle mil-i mütenevviadan mürekkep yerleri hazinesine medar-ı istifade addetmediği Fâtih zamanındanberi ma'ruf olan hakikatlerden olduğuna ve bir taraftan ise Midilli elden gittiği halde, yalnızca Cezayir-i Bahr-i sefid değil, umum Anadolu'ca askerlik ve hükûmet nokta-i nazarlarına göre terettüb edecek uygunsuzlukları ta'rife ihtiyaç olmadığına" işaret eden cümleleri, ileriye görmesi bakımından çok dikkate şayandır. Bu sebeple, Cezayir-i Bahr-i sefid Vilâyeti vasıtasıyla Sultan Abdülhamid'den, elden çıkmaması için diğer vilâyetlerimizden farklı bir siyaset takibi gereken Midilli'de kaydettiği islâhatın tehakkuku için yardımların esirgenmeyeceği ümidinde olduğunu bildiriyor³⁹.

³⁹ Yıldız Evrakı arasında mevcut bu çok mühim, mufassal mektup Prof.

Kemal, Midilli'de, fakat Mutasarrıflık'tan muvakkaten azledildiği ve muhakemesinin cereyan ettiği sırada Ebüzziya Tevfik'e, hükümetimizi ikaza vasıta olması için gönderdiği 18 Mart, 1881 tarihli mektubunda, İstanbul patrikhanesinden tardedilen bir Rum'un, halen Sakız'da tercüman bulunan İpokrat Taylaryos'un, patrikhanenin teveccühünü kazanmak için Midilli hariç diğer adalarda Yunanlılar lehine ve hükümet-i seniyye aleyhinde çalıştığını, bunda muvaffak olduğunu da haber vermiştir⁴⁰.

*

Kemal, Midilli Mutasarrıfı iken yalnız buranın değil, Cezayir-i Bahr-i sefid Vilâyeti'ne bağlı diğer adaların da yabancı hâkimiyetlere geçmemesi için hükümetimizce alınması gereken tedbirlere dikkati çekmiştir. Mâbeyn İkinci Kâtibi Hacı Ali Bey'e⁴¹ gönderdiği 14 Şubat, 1884 tarihli mektubunda kendisinin Mutasarrıflık'ı zamanında tanıdığı bu vilâyet valilerinden Kürt Said ve Nâşid Paşa'nın iyi bir idareci olmakla beraber, hâlen vali bulunan Nazif Paşa'nın adalar için aldığı tedbirlerin mükemmelliğinden bahsediyor: Yabancı devletlerin te'siri altında şaşkınlışan, bilhassa Yunanistan'a meyleden ada halkını, Nazif Paşa Osmanlı devletinin şan ve şerefine inandırdığı gibi, yıllardanberi dönen dolapları önlemiştir; ancak, adalar halkının çoğu Rum olduğundan, Yunan devletine gönderilen konsoloslar Osmanlı devleti teb'asını Yunanlı tanıttırmağa ve askerlik bedeli gibi vergileri ödemelerini önlemeğe çalışmaktadırlar. Nazif Paşa, milletlerarası hukuk kaidelerine uygun surette, ecnebî olduklarını iddia edenlerin Osmanlı devleti teb'asından olup olmadıklarını tahkik ettirerek, mükellef oldukları vergileri ödetmiş, tebaiyyetlerine dair tezkireleri vilâyet Nüfus Nezareti tarafından verilmiştir. Bunlar dışında Sakız'da Müslümanlar'ın iskânı için kale'nin ta'miri lüzumu üzerinde duruluyor. Çoğu Hıristiyan, 400'ü Müslüman olan vilâyet merkezi Sakız'dan İslâmlar'ın hicretini önlemek, Osmanlı İmpara-

İ. Hakkı Uzunçarşılı tarafından neşredilmiştir (*Aynı makale, Belleten*, nu. 42, s. 246-264.).

⁴⁰ Aslı Yıldız Evrakı arasında mevcut bu mektup, Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı tarafından neşredilmiştir (*Aynı makale, Belleten*, nu. 42, s. 267 v.d.).

⁴¹ El-hace Hacı Ali Bey, Haleb Eminliği'nde, Hazine-i hassa Meclis-i idare Reisliği'nde, Makam-ı mehd-i ulvâ Kethudalığı'nda bulunmuş, on yıl kadar Mâbeyn İkinci Kâtibliği'nde çalışmış, müteakıben Ser-kurenalık'a ta'yin edilmiştir (Süreyya Bey, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul, Matbaa-i âmire, c. IV, s. 731).

torluğu'nun kudretini tanıtmak için donanmamızın nümayışte bulunmasını tavsiye eden Kemal, bu gibi tedbirler ihmal edildiği, malî sıkıntı giderilmediği takdirde, Sisam adası gibi burada da bir Hıristiyan Beyliği teşkil edileceğine muhakkak gözüyle bakmaktadır⁴²:

Mâbeyn İkinci Kâtibi Hacı Ali Bey'e

14. 11. 1884

Saadetlü Efendim Hazretleri,

Dünyada ulviyyet size yakışır ki devletine cidden sadık ve milletine hakikaten bir muhibb-i gayr-i mufarıkınız. Müjdelersun ki âlem-i insaniyyette bir meziyyet-i mukaddese kazandınız. Velinimet-i bi-misal ve padişah-i hamid-ül hisal Efendimiz Hazretleri esdika-yi bendegâni celbe ve hizmet-i şâhânelerinde bulundurmağa muvaffak oldukça, eslâftan kalan buhranı ref'e muvaffak olacağını biliniz; zira makam-ı hilâfetin müsteneün-ileyhi, kuvve-i mâneviye-i Muhammediye'dir. Bu kuvvet esdika eline verilir ve hüsn-i isti'mal olunursa, bakınız ki bu devlet ne olur ve bütün dünyaya malik olmakla nümune-nümâ-yi adalet-ü merhamet olur. Hemen Hazret-i Allah, be-hürmet-i *Sûre-i Tâhâ* kalb-i şâhânelerini ve meziyyet-i mukaddese-i şehriyelerini her an âli ve meserret-i zahiriyye vü mâneviyye ile malî buyursun duâsını cümle-i ümmet-i Muhammed ile edâ etmek ferâiz-i diniyyedir; zira ki duâ-üs sultan, sebep-i gufrandır. Mâdem ki efrad-ı beşer içinde birer me'muriyet-i mükemmele ile, birer rütbe-i fâhire ile iftihar ediyoruz, bu cezayirde itihazı lâzım gelen tedabir-i nâfi'a vü müstahseneyi izhar etmek lâzımdır. Bu da cümleden ziyade... dir⁴³. Eğerçi birlikte bulunup hüsn-i hizmetlerini gördüğüm Said ve Nâşid Paşalar idareleri hasen ise de, valî-i lâhik Nazif Paşa Hazretleri'nin hâl-ü mevkie muktezî olarak itihaz eylediği tedabir mükemmeldir. Bu cezayirin seknesi ki cümlesi ilkaat-i ecanib ile şaşırmiş ve hususiyle komşumuz olan Yunanistan'a meyilleri tabii bulunmuştur. İşte böyle bir ahaliye, şan-ü şeref-i hükümet-i seniyye'yi tasdik ettirmiş ve hayli senelerdenberi kurulan meşedet dolaplarını kırıp dökmüştür.

Cümlelerin malûmudur ki bu cezayir ahalisinin kısm-ı a'zamı Rum olduğu cihetle, Yunan devleti tarafına me'muren gönderilen konsolosların en birinci vazifesi, devlet-i aliyye tebea-i sâdikasını Yunanî tanıttırmağa ve bedel-i askeriye gibi tekâlifin adem-i t'ediyesi yolunu açmağa hayli senelerdenberi etmiş oldukları bunca mesailerini her nasılsa şu sırada semere-bahş olmayıp, Valî-i müşarüniyleh Hazretleri hukuk-ı milî ve kaide-i düvel daire-

⁴² Mektubun, Kemal'in el yazısından istinsah edilen nüshası Kıbrıslı Kaytaszâde Nâzım Efendi'dedir; bundan faydalanılarak M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II, ksm. II, s. 737). M. Cemal Kuntay, Kemal'in, bu mektubunu Rodos Mutasarrıfı iken yazdığını kaydetmekte ise de, müellifimiz bu sırada henüz Midilli Mutasarrıfı bulunuyordu.

⁴³ "Bir kelime yırtılmıştır" (Not - M. Cemal Kuntay).

sinde ittihaz buyurdıkları harekât-ı müstekimâne bu misillü ecebî iddiasında bulunan kesânın ahden devlet-i aliyye tebeasından olduklarını tahkik ettirerek, cümlesinin borçlu oldukları tekâlif-i meşruhaları istihsal kılınmış ve usûl-i cedideye tevfikân tebeyyet tezkireleri vilâyet Nüfus Nezareti tarafından derdest-i itâ bulunmuştur.

Malûm-ı saadetleridir ki Sakız ceziresi umumen Hıristiyan'dan ibarettir; yalnız merkezde 400 nüfus İslâm'ı olup, onların da burada iskânını te'min eden Sakız kal'esidir. Bu kal'e vak'a-i müdhişede harap olup fevkalâde tamire muhtaçtır⁴⁴. Bu cezirenin yarım saat mesafe-i bahrisinde Anadolu sevahili ve sekiz saat bu'dunda ehemmiyeti fevka-mâyetesavverdir. Ecanib tarafından engüşt-i mefsedet her vakit oynamakta ve ahali-i huristiyanienin tehdüsüne çalışmakta iseler de, hükümet-i seniyyenin müteyekkızâne hareketi hiyel-ü ihanet perdeleri altında oynadıkları oyunu hissedip mukabele etmekte ve dest-gâh-i mefsedette dokudukları kumaşları revaçsız bırakmaktadır; bununla beraber bu kal'enin fenn-i cedide tatbikan ta'miratına müsaade buyurulur ve top ve esliha-i cedide-i mükemmele ile tezyin edilirse, bunun bahşedeceği kuvvet ve kudret lâte'add-ü lâ tuhsâdır. Valî-i müşarünileyh Hazretleri kal'e-i şahânenin ta'miri için karşılık tedarik edip, bu da Mecidiye Cami-i şerifi ile çarşı arasında olan arsadır. Bu arsanın, satıldığı halde 5000 lira kadar bedel getireceği ve bununla kal'e-i şahâne ta'miri husul bulacağı beri-ül iştibahır. İşte bu kal'enin ve birtakım istihkâmatının suret-i inşası hakkında sekiz ay mukaddem bâ-irade-i seniyye Tophane-i âmire müşiriyet-i celilesi'nden gönderilen Erkân-ı harb Heyeti'nin yapmış olduğu haritaların henüz bir eser-i fi'lisi görülmemiş ve bu kal'enin bu halde devamı mehâzir-i adideyi calib ve ehl-i İslâm'ın hicretini müstevcib olduğundan, bu hususta taraf-ı zî-şeref-i padişahiden müşiriyet-i müşarün'ileyhaya emr-i kat'i verilmesi vecaib-i umurdan bulunmuştur. Şu cezirede İslâm'ın te'mini ancak kal'enin vücudü ileddir. Egerçi kal'enin ta'miratına bakılmazsa ve o halde İslâm da buradan hicret ederse, derhal buranın Hıristiyan'ı Sisam gibi bir beylik teşkili istidasına kıyam etmeleri akva-yi melhuzattandır. Cezayir-i Bahr-i sefid Vilâyeti'ni teşkil eden cezayir ahalisine bir nümâyiş-i bahrî göstermek ve bâzan ufak-tefek vapurlar ile ahaliye tüfek ve barut getirip herkesi şekavete dâvet etmeğe vasıta sayılan ecebî vapurlarının kudret ve kuvvetine sed çekmek için, bu vilâyette bir zırhlı vapur-i hümâyununun, veyahut buna ma'kis bir vapurun devren geşt-ü güzâr eylemesi muvafık-ı maslahattır. Zât-ı şevket-simat Efendimiz Hazretleri, Süreyya vapur-i hümâyununu maiyyet-i vilâyet-penahiye ihsan buyurmuşlardı. Bu gün bu vapur buradan Der-Saadet'e celbolundu. Egerçi birkaç ufak-tefek vapur varsa da, fırtınalı havalarda bunların yol alması adim-ül imkân olduğundan, maksad-ı hükümet ta'til olunuyor. Bu cihetle, hiç olmazsa İsmail vapur-i hümâyunu gibi bir vapurun merkez-i vilâyette bulundurulması ehem-m-i umûrdandır.

⁴⁴ Sakız zelzelesi ve tahribatı hakkında o devir gazetelerinde geniş bilgiye rastlarız (*Ceride-i havadis*, nu. 4580, 1 Cemadâ 1., 1298-9 Nisan, 1881 v.d.d.).

Nazif Paşa Hazretleri ahali-i Hıristiyanıye'yi zâhiren ve mânen saltanat-ı seniyyeden hoşnud etmek ve sızlanmalarına meydan vermemek için lâzım gelen nikat-ı mühimmede müdürlükler ve mahkemeler teşkil edip ve mürettebât-ı emiriyyenin tahsilini dahi bir yoluna koyup cezayir halkını tamamiyle rıza-yi âli'ye muvafık muamele-i adide vü müstekimâne ile hoşnud bırakmış ve pek çok muhassenatı olan lisan-ı resmî-i padişahîyi ta'lim ve teallüm etmek için Hıristiyan mekteplerinin ekserisine birer hoca ta'yin buyurtmuştur.

Vilâyetimizin en mühim bir mes'elesi de umûr-ı maliyesidir. Sâl-i hâl varidatı 120.000 olduğu halde, maarif-i mahalliyeye 123 ve verilen havalât-ı mühimme-i askeriye 80.000 liraya karibtir ki bu halde masraf ikiyüzbin kûsûr liraya varıyor. Bu halde, bu idare böyle devam ederse, neler tevellüd eder... Kulunuzun her hâlim Efendimiz'in malûmu olduğundan hasb-es sedaka bu kadcarcık ma'ruzat ile iktifaya cesaret edilmiştir. Ol bâbda...

2 Şubat, 99

Memleketimizde hususi ilk gazete olan *Terceman-ı Ahval*'in müessislerinden Ağâh Efendi, Kemal'in yakın dostudur. Kemal'in Avrupa'ya kaçtığı gün, 17 Mayıs, 1867'de Ağâh Efendi Şûray-ı devlet'teki me'muriyetinden uzaklaştırılmış, Mehmed, Reşad ve Nuri Beyler'e katılarak Avrupa'ya kaçmış, Âli ve Fuad Paşalar'ın vefatından sonra İstanbul'a dönmüştür. Hayatının mühim kısmını, o devir için bir nevi sürgün demek olan taşra me'muriyetlerinde geçiren Ağâh Efendi'nin, Ankara'da ikamete memur iken 21 Kânunusanî, 1884 (22 Rebiülevvel, 1301)'de İstanbul'a çağırılarak Sultan Abdülhamid'in iltifatlarına mazhar olduğunu, 3 Mayıs, 1884'de Rodos Mutasarrıflığı'na ta'yin edildiğini görüyoruz⁴⁵. İşte Kemal, hemen bu ta'yini müteakip, Ağâh Efendi'ye 10 Mayıs, 1884'de bir mektup göndererek, onu Rodosla alâkalı mühim me'seleler hakkında ikaz etmiştir.

Kemal, biraz sonra tam metnini neşredeceğimiz bu mektubunda, arkadaşını yeni vazifesinden dolayı tebrikle, umumiyetle bir menfâ sayılan Rodos'a gitmekten endişe duymamasını, buranın havaca İstanbul'dan daha iyi olduğunu yazıyor. Rodos varidatının azlığından, Mutasarrıf Hasan Bey'in ve Mâcid Paşa'nın idaresizliklerinden, varidatın tahminen beştebiri kadar bekaya bıraktıklarından, oraca parasızlığın tahammül edilmez derecede bulunduğu bahsettikten sonra, esas me'sele, sünger ticaretinde görülen yolsuzlukları ele almıştır: Rodos varidatı ile sarfiyatının denkleşmesi için sünger tica-

⁴⁵ Server İskit, *Husuf İlk Türk Gazetemiz Terceman-ı ahval ve Ağâh Efendi*, Ankara, Ulus Basımevi, 1937, s. 42 v.d. *Ceride-i havadis*, nu. 5659, 4 Mayıs, 1884.

reti yapanların Supiray (Soupirai) denilen bir nevi teneffüs borusu mahiyetindeki aleti kullanmalarına müsaade istemesini tavsiye etmektedir. Bu aleti kullananlar Yunanistan'dan, Girid'den tezkire alıp, sularımızda kaçamak suretiyle istihlal etmekte, süngercilik san'atı böylece Yunanistan'a, Girid'e geçerek bu ticaretten adı geçen yerler, kısmen Trablus kazanmakta ve böylece Rodos'un mühim bir gelir kaynağı baltalanmaktadır.

Kemal'in ehemmiyetle üzerinde durduğu sünger kayıklarında supiray kullanmamanın mahzurları, mektubun yazıldığı tarihlerde günlük gazetelerimize intikal eden bir me'sele halini almıştı. Rodos'a bağlı Sömbeki adasında sünger ticareti ile meşgul kayıkçılar, dalgıçlar ve supiray kullananlar olmak üzere ikiye ayrılmış, "Cezayir-i Bahr-i sefid sularında makine ile icra-yi san'at evvelce men'olunmuş ve henüz bu memnuiyet devletce resmen kaldırılmamış iken, mezkûr adada yirmi otuz kadar dalgıç, makine, âlât ve edevatı bâzı tüccar taraflarından tedarik edilmiş ve diğer vilâyet sularında icra-yi sa'nat için hazırlanmış oldukları halde, geçende dalgıç esnafının umumî makineler hakkında birtakım nümâyişe kıyam ve Katriyos namında bir tacirin mağazasına resmen duhul ile eşyasını ahz ve perişan eyledikleri ve muhill-i asâyîş ve emniyet harekât-ı umumiyyeye kıyam eyledikleri" sebebiyle me'sele Cezayir-i Bahr-i sefid Vilâyeti'ne aksetmiş, verilen emir mucibince, Rodos Mutasarrıfı iken son günlerde Biga'ya nakledilen Hasan Bey, maiyyetine bir mikdar jandarma alarak Sömbeki'ye gitmiş, dalgıçlar isyan ederek hükûmet konağını taşladıkları gibi, makine ve alet satan tüccarların mağazalarına girerek bu vasıtaları da imha etmişler, Cezayir-i Bahr-i sefid Valisi Mâcid Paşa Sömbeki'ye, ayaklanmayı bastırmak için İzmir'den de bir mikdar asker gönderilmiştir. Tüccarların zararları ehl-i vukufça tesbitle, mahkemeye müracaat suretiyle ödeneceğine karar verilmiş, suçlular istintak, hülâsa makine süngercileri himaye, dalgıçlar isyan hareketlerinden suçlu sayılmışlardır⁴⁶. Kemal, Mâcid Paşa'nın ve Hasan Bey'in vaziyeti iyi idare edemediklerini söylemekle, böyle bir kıyam neticesinde makine ile sünger ticaretine müsaade istemeyişlerini yersiz buluyor; bu tarz ticareti önlemesi hususunda arkadaşını

⁴⁶ *Ceride-i havadis*, nu. 5689, 3 Haziran, 1884; Sömbeki adası başlıklı ve *Bahr-i sefid* gazetesinden nakledilen imzasız yazı...

ikaz ile Rodos'da itimada değer ve müfsid kimselere dair izahat da vermiştir ⁴⁷:

Agâh Efendi'ye

10. v. 1884

Atufetlü Biraderimiz Efendimiz Hazretleri,

Me'muriyet-i aliyelerini hulûs-ı kalb ile tebrik ederim. İttihad-ı vicdanî, bizi birçok vakitler ya felâket, veya me'muriyet arkadaşlığından ayıramıyacak! İstanbul'a teşrif-i âlileri sırasında birşey yazamadığım, o zamandan şimdiye kadar şiddetlice bir pünomoni (Pneumonie) ile uğraştığımdan neş'et etmiştir.

Rodos, yalnız menfâ-yi mücrimîn olmak için yaratılmış bir yer zannolunursa da, hakikat-i halde böyle değildir; bilâkis dünyanın en güzel havalı mahallerindendir; hattâ havaca Midilli, İstanbul ile müsavi tutulmakta ve belki kışın i'tidal cihetiyle İstanbul'a tercih edilmekte iken, Rodos buraya müreccah tutulmaktadır. Ne faydası var ki vücudce ne kadar rahat edecek seniz, o kadar da gönül azabı çekeceksiniz.

Vilâyet'te hayli kıdem hâsıl ettiğim için, her tarafına malûmat hâsıl edebildim: Rodos'un mülkiye ve askeriye ve habshâne-i umumî şubesi ve imaret masrafı senede 23.000 liraya muhtaçtır; halbuki varidat-ı umumiyesi 19.000 liraya baliğ olması (Anın da lâ-ekal humsu nâ-kabil-i tahsildir. Mâcid Paşa pek hanımnine, Hasan Bey de pek mâbeynci olduklarından, bıraklıkları bekayâ tahminime göre varidatın sülüsünden ziyadedir ya . . . Ben, sizin idarenizde kalabilecek bekayayı hums itibar ediyorum), işte şu parasızlık sebebi iledir ki ikide-birde asker aç kalır, hususiyle zabtiye terk-i silâh eder. Vilâyet, Midilli'den para yetiştirmeye çalışır. Hâsılı oraca parasızlık tahammül olunmaz bir derecededir.

Sancağı bu hâle getiren sebeplerin biri, varidatı hem maktu ve hem de hiç hükmünde olan adalarda, gûya halkı ısındırmak için tehammülün hari-cinde birçok masraflar ihtiyârı ile birer koca kazâ teşkil edilmiş olmasıdır. Bu ciheti, merkeze teşrif-i âlilerinde görürsünüz. Rodos'un umûr-ı maliyesini ihlâl eden bir diğer sebep vardır ki anın için zannımca daha Der-saadet'te iken bâzı teşebbüsâtın icra edilerek bir emr-i kat'i alınmak lâzım gelir.

Sünger kayıklarından Rodos'un 11.000 liralık bir iradı var idi. Bu irad bütün bütün mahvoldu; çünkü makineli denilen sünger kayıklarını men'ettiler. İşin ne mashara birşey olduğunu lâynkiyle bilseniz hakikatte güler ve belki gülecek yerde ağlarsınız. Ma'hud supiray (Soupirai) denilen teneffüs borularının adını makine koymuşlar. Bu aleti almağa muvaffak olamayan âdî dalgıçlar, makinelerin sünger tohumu mahvettiğine dair bir

⁴⁷ *Karagöz* sahibi Fuad Bey'in hemşiresi Fatma Hanım vasıtasıyla elde edilen bu mektup Ahmet Rasim tarafından neşredilmiştir (*Vakit* gazetesi, nu. 2658, 23 Mayıs, 1925). Bu neşirde mektubun sonunda yalnız 28 Nisan tarihi vardır. Agâh Efendi'nin Rodos'a ta'yininden sonra yazıldığını gözönüne alarak 1884 yılına ait olduğunu tesbit ettik.

istid'â ve bittabi' kim bilir kime de ne kadar para vermişler. Şûra-yı devlet kemal-i vukuf ve dirayeti ile, makineleri kendi kendine denizin dibine iner, süngeri kökünden kazırmış zannetmiş. Âdi dalgıçlar ile, makine denilen şeyi kullananların beynindeki fark, denizin dibinde evvelki takımın az ve ikinci takımın daha çok durabilmesinden ibaret olduğunu ve denizde az duranlar tabii ellerine ne geçerse koparacaklarından, süngere terettüb edebilecek zararın supiray kullanmaksızın dalgıçlar tarafından ika olunabileceğini tasavvur veya tahkik edememiş. Supiray sahipleri Yunan'dan, Girid'den bir tezkire alıyor; hattâ Garb-Trablus ve galiba Bingazi vilâyetleri de teneffüs borularına makine itlâk olunamaz diyerek, Bâb-ı âli'den neşrolunan memnuyyete ittiba' etmiyor.

Oralardan tezkire alan kayıklar, ara-sıra bizim sulara da kaçamak yapıyor. San'at buradan çekilerek Yunan'a ve Yunan'dan pek de farkı olmayan Girid'e intikal ediyor. 11.000 liranın birçoğunu Yunanlılar ve bir haylisini Giridliler, birazını da Trabluslular kazanıyor. Rodos sancağı parasızlıktan boğuluyor. Şimdiye kadar valiler de tedkik etmediklerinden, âdi dalgıçlara hak verir dururlardı. Nazif Paşa, mes'eleyi tahkik etti. Dahiliye Nezaretin'e buna dair bir hayli şeyler yazdı sanırım. O evrak buldurulur da, supiray kullanmak memnuyyeti ref'ettirilir ise, o zaman Rodos sancağının muvazenesi ma'ziyade düzelir; vâkıa İsporad (Sporade) adalarının ayak takımı böyle bir tedbirden memnun olmazlar; hattâ bu dâvadan dolayı oralarda bir karışıklık mevcut olduğu da işitiliyor; fakat bizler şunu-bunu hoşnud etmeği düşünecek ve karışıklıktan korkacak değiliz ya?

Oraya gittiğiniz vakit göreceğiniz musibetlerin, çekeceğiniz sıkıntıların biri de mu'insizliktir. Mahkemeleri dünyanın en menhusu, en musibet şeylerinden biridir. Bidayet Reisi için eşeklikle rezaleti cem'etmekte akramı bulunmaz birşeydir diyorlar. Ceza Reisi ile Müddeî Umumî muavini de ana yakın imiş. Muhasebecinin harf-i zaid hükmündedir. Tahrirat Kâtibi'niz kendi hâlinde, eski kâtiblerden, ayyaş bir adamdır. Bir zaman Midilli'ye gelmişti. İki haftada becayış istida'sına kalkıştı. İşe dair bir müsvedde çıkarmağa muktedir değildir. Tabur Ağanız casus, eşek, edepsiz birşeydir. Halk ise gayet fakir, gayet tenbeldir. Umum İslâm'ın içinde bir Murad Reis Şeyhi Abdullah Efendi vardır ki hakikaten söz anlar; sâdık, âlim, devletini sever ve sevmesini de bilir bir insandır. Anı da, galiba Paşa Efendileri'miz tehdit etmişler de inzivaya çekilmiş. Göze gösterecek bir de ibtidaiye mektebiniz vardır ki o da, bizim Midhat'in⁴⁸, hepimiz menfî iken ettiği himmet sayesinde vücade gelmiştir.

⁴⁸ "Merhum Ahmed Midhat Efendi ki, Rodos'ta menfî bulunduğu günlerde, orada Medrese-i Süleymaniye namı ile bir mektep yapmış ve usûl-i cedide üzere tedrisat esasını vaz'etmiş idi. Merhum-ı müşarünileyhin Medrese-i Süleymaniye'de tatbik ettiği usûl-i cedide, bilâhare Makrıköyü'nde Dar'üs-saade Ağası Behram Ağa'nın inşa ve te'sis ettiği Behramiye mektebinde vesatet-i âcizanam ile bir müddet tatbik olunmuştur. Nâ-tamam, fakat zamana göre emsalinden mükemmel bir usul idi" (Not-Ahmet Rasim).

Şimdilik hülâsaten mütâlâamı arzettim. Teşrif buyurulur iken Mısır vapuruna binilse, bir gün bir gece de burada kalmağa ve andan sonra Avusturya ile gitmeğe imkân müsaittir. Öyle bir mülâkat hâlinde ise, daha birçok tafsilât arzede bilirim. Bakî duâ-i hayr, biraderimiz efendimiz..

28 Nisan

Kemal

III.

KEMAL'İN, RODOS, SAKIZ MUTASARRIFI İKEN KARŞILAŞTIĞI MES'ELELER VE İKAZLARI

Midilli'de ikibuçuk sene ikamete me'mur, beş yıla yakın Mutasarrıf olarak bulunan Kemal, 15 Teşrinievvel, 1884 tarihli irade ile Rodos'a, bura Mutasarrıfı Ağâh Efendi ile becayiş suretiyle ta'yin olunmuş, 20 Birinciteşrin'de hareket etmiştir. Ağâh Efendi'yi ikaz maksadiyle yazdığı çok uzun mektubundan, daha doğrusu muhtırasından, bu becayişin içtimâi ve idarî birçok mes'eleler yüzünden Rumlar'la geçinemediği yüzünden olduğu anlaşılıyor : Evvelâ, Cazayir-i Bahr-i sefid Valisi Kürt Said Paşa'nın ve bâzı şahısların tahrikleri neticesiz kalmış, daha sonra Rumlar'ın muhtariyet istemeleri ile karşılaşmıştır. Bu temayülü önlemeğe uğraşınca, Midilli Despotu'nu kendisine düşman etmek bahasına muvaffak olmuş, bâzı hâdiseler, bilhassa zengin ve nüfuzlu olup Yunanlılık iddiasında bulunan kimselerin ancak hapsedilmeleri yolu ile askerlik bedellerinin tahsili bu düşmanlığı kuvvetlendirmiştir. Diğer taraftan, Midilli'ye uğrayan Yunan zırhlısı vesilesiyle Despot'un, halkı nümâyişe sevk yollu hitabesini Yunan Konsoloshanesin'e protestosu da servet sahibi Hıristiyanlar'ı, milliyetlerine dokunulduğu bahanesi ile ayaklandırmıştır. Naib Esad Efendi, Kemal'in devamlı hastalıklardan kurtulamıyacağını, ayş-ü işretten başka birşeyle meşgul olmadığını anlatan bir mazbata tanzimi ile Hıristiyanlar'ı ayaklandırmış, bu suretle, becayişine yol açan şikâyetler meydana gelmiştir. Kemal, bu mukaddimeden sonra, Midilli'ye ait muhtelif işlere, me'murlara ve karakterlerine, orman işlerinin bozukluğuna, vakıfların iyi idare edilmediğine, yolların bozukluğuna, su ihtiyacının tanzim olunmadığına dair izahat veriyor; aşağıya naklettiğimiz kısımlardan açıkça anlaşılacağı gibi, muhtariyet fikrini önlemek için Ağâh Efendi'yi uyanık bulunmağa dâvet ediyor ⁴⁹:

⁴⁹ Kemal hakkındaki eserlerin hiçbirinde faydalanılmayan bu yarı resmî mektup, bu muhtıra, *Karagöz* gazetesi sahibi Ali Fuad Bey'in kardeşi Fatma Hanım

“Şimdi teşrif edeceksiniz. Sancağı, zelzeleden bir tarafı yıkılmış, bir tarafının tek mil taşları oynamış bir binaya müşabih bulacaksınız; eğer zerre kadar ashab-i iştikâye mümâşât gösterilir ve belki idare-i umûrda benden daha şiddetli davranılmaz ise bina esasından yıkılır ve ileride Midilli hükûmeti bütün bütün çorbacıların re'y-ü ihtiyarına kalarak, cezirede zimni olsun bir muhtariyet-i idare teşekkül etmiş olur.

“Ecnebî muamelâtı -Yunanlılık: Ecnebî muamelâtında müşkilâta uğrayacak birşey yoktur; yalnız Yunanlılık iddiasında bulunanlar var; anlar da pek azaldı. Ben, Sadaret'in eski bir telgrafnâmesi hükmünce umum ecnebîlerden temettu' vergisi aldım. Yine Sadaret'in bir emirnâmesine ittiba' ettim. Zaten Yunanlı olduğu malûm olmayan ne kadar adam var ise, Hariciye Nezareti'nden emir getirmesine ta'likan hiçbirinin iddiasını kabul etmedim; hattâ bâlâda dahi söylediğim gibi birkaçını hapsederek bedel-i askerisini aldım. Şimdi, bunlar yine hapsedilinceye kadar bedel-i askerî vermemek dâiyesine düşeceklerdir. Eğer müsamaha olunur ise, gelecek seneler Midilli Hıristiyanları'nın yarısını ecnebilik iddiasında bulursunuz.”

“Despot, Midilli'ye muhtariyet-i idare istihsali için can vermekten çekinmez, İslâm haini bir mel'undur. İştittigime göre, yazdığım şeylerin üzerine, herifin oradan başka bir tarafa kaldırılmasını Bâb-ı âlî Patrikhâne'den talebetmiş; ya Darkos'a, yahut Selânik'e kalkması mukarrer imiş. Sahih çıkarsa ne âlâ, çıkmaz ise, bizzat tasdi-i ser-i hümayundan bile çekinmeyiniz. Herifi def'in bir çaresine bakınız. Mel'un orada bulundukça, Midilli'yi daima bir muhatara-yi siyasiye hâlinde görmek lâzım gelir. Şerrinden kimseler hüsn-î hizmete muvaffak olamaz.”

“Galinyo (غالينيو) hınzırı : Molova köylerinin birinde, galiba Vatos'a'da olacak Gogo (غوغو) ve Mande-Mande'ye tâbi Kapiye karyesinde Galinyo namında iki mel'un vardır ki, gerek despotların ve gerek tevabiinin üstadı anlardır. Yaptıkları pek kolay zâhire de çıkarılamaz. Hele bu Galinyo hınzırı, Tırnavi Despothânesin'in kâtibi imiş. Bulgaristan fesadının zuhuru en büyük yardım edenlerden olmuş da andan sonra buraya sığınmış. Bu adamların hâlini daima nazar-ı intibah önünden dür tutmamalıdır. Gogo'nun harekâtını Molova Kaymakamlığı, Galinyo'nun desayisini Mande-Mande Müdürü ile Ser-teftiş İspiro marifeti ile tahkikten hâlî kalmamalıdır.”

Midilli Hıristiyanları'nın muhtariyet emellerini izah, bunu önlemek için halefi Agâh Efendi'ye ikaz ve tavsiyelerde bulunan Kemal'in, Rodos Mutasarrıflığı'na ta'yininden iki ay kadar sonra Sultan Abdül-

vasıtasıyla Ahmet Rasim tarafından elde edilmiş, *Vakit* gazetesinde tefrika olunmuştur (30 Mayıs, 1925 v.d.d.). Tarihsiz olan mektubun, Kemal, 20 Teşrinievvel, 1884'de Rodos'a hareket ettiğine göre, 1884 İkinciteşrin'inde yazıldığını tahmin ediyoruz. Server İskit'in, Agâh Efendi'nin Midilli'ye ta'yini üzerine Kemal'in elli-iki ufak sahifeden ibaret bir muhtıra yazıp halefine gönderdiğinden bahsettiği bu mektup olabilir (*Hususî İlk Türkçe Gazetemiz Terceman-ı ahval ve Agâh Efendi*, Ankara, Ulus Basımevi, 1937, s. 45).

hamid'e gönderdiği mektubu çok dikkate şayandır: Rodos'un etrafındaki adalar başka devletlere aittir; Rodos'da altıbin kadar Müslüman mevcut olup, bunların ancak 1000'i köylerde bulunmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun hiçbir yerinde İslâmlar burada olduğu kadar sür'atle azalmış değildir; bu, adanın elden çıkma tehlikesine yol açmaktadır. İslâm nüfusunun çoğalabilmesi için alınacak tedbirlerin başında askerlik mes'elesi gelir: Askere alınan gençler buldukları yerlerden uzak olan kal'e dahilinde vazifelendirildiğinden, nüfusun artmasına hizmet edememektedirler. Müslümanlar'ın bir kısmı da askere alınmamak için Yunanistan, Sisam gibi yerlere giderek irtidad etmektedir. Bunun başlıca sebeplerinden biri Rodos'da mektep ve camilerin azlığı, dolayısıyla halkın fikren yükselmemiş, dinî terbiye almamış olmasıdır. İki köyde birer mektep açılmışsa da, karyelerin üçünde ne cami, ne de mektep vardır: Rodos'un bütçesi, halkın fakirliği cami ve mektep inşasına imkân vermediğinden, Kemal hükümetten yardım istiyor. Askerliğin irtidada, nüfusun azalmasına mâni olabilmesi için, Rodos İslâmı ile buraya hariçten gelip yerli kadınlarla evlenenlerin kur'adan istisna edilmeleri fikrindedir. Böyle bir tedbirin ne gibi neticeler vereceğini izah eden Kemal, Rodos'un elden çıkmaması, Osmanlı İmparatorluğu'nun burayı siyâsî bakımdan takviyesi düşüncesi ile arızasını takdime cesaret ettiğini, muhatabının lûtuflarını beklediğini bildiriyor⁵⁰:

Sultan Abdülhamid'e

25.XII.1884

Nezd-i keramet-ârây-ı cenab-i şehryârilerinde ta'rif ve izah ihtiyacından vareste olduğu üzere Rodos, İskenderiye engini ile Cezayir-i Bahr-i sefid sularının mültekasında⁵¹ ve binaenaleyh merkez-i hilâfet-i seniyye ile Arabistan ve hususiyle Haremeyn-i şerifiye⁵² arasında mevcut olan turûk-ı müvvârede-i bahriyenin nokta-i iltisakında bulunduğundan dolayı, siyaseten ahval-i tabiiyesinin müsait olduğu mertebelerden birkaç kat ziyade ehemmiyeti haizdir. Bununla beraber etrafında bulunan cezayirin hiçbirinde

⁵⁰ Arıza metni, bir başkasının el yazısından Es'ad Çınar tarafından istinsah edilmiştir (*Defter*, s. 79). Kemal'in el yazısıyla müsveddesi, gelini Celile Bolayır'dadır ve M. Cemal Kuntay tarafından klişesi, yeni harflere çevrilmiş metni (*Namık Kemal*, c. II, ksm. II, s. 29 v.d.) neşredilmiştir; Es'at Çınar'daki nüshayı esas alarak, Kemal'in el yazısıyla olan müsvedde ile karşılaştırarak neşrediyoruz.

⁵¹ Krş., nokta-i mültekasında

⁵² Krş., Haremeyn-i şerifeyn

İslâm olmadığından ve idareleri de hükümet-i devlet-i âliyye'ye merbut olunamayacak ⁵³ bir hâl-i istisnada bulunduğundan, bu sancak dahilinde devletin ittirad-i idaresine dahil olan yalnız Rodos ceziresidir. Rodos ceziresinde Devlet-i aliyye'nin asabiyeti yalnız ⁵⁴ İslâm ile kaim olduğu halde, ahali-i islâmiyenin hâli neüzübillâh ⁵⁵ muhatara-i izmihlâli dâî bulunduğu için, bir suret-i mahsusada olarak nazar-ı im'ân-ı mülk-dâri ve itina-yi necat-bahşâ-yi millet-perverlerine şâyeste görünür. Rodos'un İslâmı kırk-elli sendenberi memâlik-i hazret-i padişâhilerinde ⁵⁶ hiçbir cihetine kıyas kabul etmeyecek derecelerde ⁵⁷ tedennî ederek ⁵⁸, bir vakit 200 asker veren bir nahiyenin, şimdi umum İslâmı 400 kişiden ibaret kalmış ve zükür-u inas cezirede bulunan Müslümanlar'ın topyekünü 6000 kişiye varır-varmaz mertebelerde bulunmuştur ki bunun da köylerde bulunan miktarı ancak bin kişiye bâliğ olabiliyor. Bu tedenninin esbab-ı asliyyesi birer birer zail olduğu halde askerlik mes'elesi hâlâ nüfus-ı islâmiyeyi girdiği tarik-i tedennide idame edip duruyor.

Vakıa Cezayir-i Bahr-i sefid'deki İslâm'ın inkırazdan muhafazası için, bunlardan alınan askerın buldukları kal'elerden başka bir tarafa gönderilmemesi hakkında bir nizam vaz'olunmuş ise de, yine bunlar ⁵⁹ te'sis-i beyt için en müsait zaman olan gençliklerini karye ve mahallelerinden dūr olarak kal'eler derûnunda ve bekârlık âleminde geçirmekte oldukları cihetle, bu nizamın dahi maksad-ı aslî olan teksir-i nüfusa hizmet edemeyeceği, nazar-ı teessüf ile müşahede olunmaktadır.

Rodos'ca en ziyade can-hıraş olacak bir facia da, köylülerden birtakım esafilin kur'a korkusu ile Yunanistan'a, veyahut Sisam gibi müstesna bir mahalle giderek, tenassur etmekte olmalarıdır. Rodos, bir hayli müddet vilâyet merkezi dahi olmuş iken, o mertebelerde müsamaha ⁶⁰ olunmuştur ki cezirenin onbir karyesinde Müslüman bulunduğu ve fakat birtakımında cami ve hiçbirinde mektep olmadığı halde, iki sene evvele gelinceye kadar bunlara birer hoca göndermek ⁶¹ kimsenin hatırına gelmemiş ve hoca irsaline teşebbüs olduğu zaman dahi köylerin birtakımı yine açıkta bırakılmıştır. Bu müsamaha seyyisi ile din ve mezhep farkından bütün bütün kurtulmak için, kâfi görünce ⁶², nazarlarında sırf ahval-i âdiyeden ma'dud olan bir

⁵³ Krş., tamamiyle merbut addolunamayacak

⁵⁴ Krş., mühasiren.

⁵⁵ Krş., Ne'uzu bi'llah-i teâlâ

⁵⁶ Krş., padişâhilerinin

⁵⁷ Krş., derecelerinde

⁵⁸ M. Cemal neşrinde metin yeni harflere çevrilirken müsveddede tashih edilen müteâkîp ifadelerin birkısmı atlanmıştır; bu cins başka ibare ve kelimeler de mevcuttur.

⁵⁹ Krş., yine asker olanlar

⁶⁰ Krş., müsamaha ile idare

⁶¹ Krş., hoca olsun göndermek

⁶² Krş., bütün bütün gafil kalan cahiller bir müddet Yunanistan'a giderek ismini değiştirmeyi kâfi görünce

hareketi ihtiyardan tabii çekinmiyor ki⁶³, dehşet-bahş-i efkâr olacak hallerdendir ki şimdiye kadar tahriri hitam bulan Rodos köylerinin, yalnız sekencesinde erkek kadın 340 nüfus-i islâmiye bulunuyor. Bunların ise yirmidördünün irtidad eylediği sabit olmuştur.

İslâm için eşna'-i beliyât olan irtidadın önünü almağa en büyük hizmet edecek saye-i inayet ve ihsan-ı cenab-ı hilâfet-penahîlerinde te'sise başlamış ve bu ni'metten mahrum olan iki köye de, bu def'a birer mektep küşad edilerek, işin bu ciheti itmam edilmiş ise de, belki elli senedenberi etrafına ezan-i Muhammedî sadası vâsıl olmayan üç karyesinin⁶⁴ ahalisinde olan şiddet-i fakra ve Rodos evkafının iktidarsızlığına⁶⁵ nazaran dörder-beşerbin kuruluş masraf ile vücude gelebilecek birer cami-i şerif ile tezyini imam-al müslimîn ve kible-i erbab-ı yakîn efendimizin ihsan-ı keramet-nişan-ı hilâfet-penahîlerine kalmıştır.

Askerliğin gerek irtidad ve gerek taklil-i nüfusa olan te'sirini izaleye⁶⁶ Rodos İslâmı'nın ve bir de hariçten Rodos'a gelerek⁶⁷ yerliden kadın alarak tevattun edenlerin kur'adan müstesna tutulması, çare-i münferid hükmündedir.

Bir vakt buraca nüfus-ı islâmiyeyi teksir için muhacir iskânı düşünül-müş ve bu yolda bâzı ufak-tefek teşebbüsler de edilmiş ise de hayfâ ki gerek hariçten gelen ve gerek memâlik-i padişahîlerinin bir tarafından diğer tarafına geçen muhacirler, doğru-yalan, her neden ise pek fena şöhet kazanmış olduklarından, Hıristiyanlar'ın desayis-i şikâyatı⁶⁸, bu maksadın istihsaline hail olmuştur.

Şimdi meselâ, ya beş⁶⁹ ve belki üç sene içinde, hanesini Rodos'a nakledenlerin kur'adan müstesna tutulacağına dair bir kanun neşrolunmak lâzım gelse, buraca asabiyet-i islâmiyenin az bir zaman içinde arzu olunduğu kadar kuvvet ve kesret bulacağında şüphe yok ise de, devletçe böyle bir tedbir-i fevkalâdeye müracaat için, hariçte bir zaruret gösterilemeyeceğinden, bu suret bittabi, bâzı guft-güyu mucib olabilir; fakat yalnız Rodos halkı kur'adan müstesna tutulmak ve cezirede tehhül edenler dahi ahaliden addolunmak, nazar-ı dikkate⁷⁰ çarpacak kadar ehemmiyeti haiz değildir.

Rodos'un senede verdiği asker yirmi kişiden ibaret olarak, Cénab-ı hak, encüm-i eflâk gibi, bî-hadd-ü bî-hisab eylesin asakir-i zafer-ma'eser-i mülûkânelerine kıyasen bu mikdar, deryaya nisbet katre kabilinden olması cihe-tiyle, silâh altından eksilmesinde hiç hükm olamaz; ma mafih bunların silâh

⁶³ Krş., çekinmiyorlar.

⁶⁴ Krş., karyenin

⁶⁵ Krş., iktidarsızlığa

⁶⁶ Krş., izaleye ise

⁶⁷ Krş., gelip

⁶⁸ Krş., desayis ve şikâyatı

⁶⁹ Krş., meselâ beş

⁷⁰ Krş., nazar-ı dikkatine

altına alınması ile, askerlikten bütün bütün mahrum edilmesi de lâzım olmayıp, yalnızca kur'aya idhal edilmekten ise, kâffesi birden redife naklolunsalar da, senede bir-iki ay ta'lim ettirilseler ve bir de kur'a zamanları olan yirmi yaşına kadar tevhül etmeyenler bu müsaadeye mazhar edilmeseler, buranın islâmından cezireyi hîn-i hacette düşmen-i hanegî şerrinden himaye için bir ihtiyat fırkacığı meydana gelir. Hem de imkân dairesinde olarak, nüfus-i islâmiye teksir edilmiş olur. Rodos İslâmı'nın şehirlileri gerek servet ve gerek mikdar-ı emlakçe Hıristiyanlar'a galip olduklarından, kur'adan müstesna tutulmakla, tedenniden kurtulmağa ve bir taraftan da hariçten gelenlerle tezayüd etmeğe başlayınca, asabiyet-i devlet hiç hiss olunmaz bir tarz ile Rodos'ta tekrâr etmiş ve ileride Hıristiyanlar'a ⁷¹ galebe etmeğe isti'dad peyda eylemiş olur.

Hâl-i hâzırın dehşeti bir cihetle ulviyyet ⁷² ve bir âlem-i himmet ve hamiyet itlâkına bi-hakkın sezâ-vâr olan vicdan-i meâlî-nişan-i mulûkânelerine ne mertebe te'sir edeceğini ve meşâgil-i uzmâ-yi saltanat arasında ⁷³ bu cüz'iyatın nazar-ı mulûkânelerine arzı ne derece mucib-i tasdi'olacağını tamamen bilir isem de, memalik-i mahruse-i padişahîlerinin bir köşesinde bulunan fırka-i islâmiyenin hater-gâh-i inkırazda ⁷⁴ ve içlerinden birtakım cühelânın mehâbâtında edebildiği görüp ⁷⁵ de sükût etmek, mezheb-i muhtar-i huccete göre küft menzilesine varan seyyiattan ma'dud olacağına ve Cenâb-ı hak, ilel-ebed kemal-i şan-ü şevketle makam-ı celil-i hilâfette fuyuzât-âver-i istikrar eylesin; diyanet-i islâmiyeye müteallik olan böyle mevaddi mu'tenâ-bahada merciiyyet-i zat-i kudsiyyet-sıfatı zill-ül lâhîlerine münhasır bulunduğu binaen ve secaya-yi celile-i tevazu-i şahâne ve ahlâk-ı âliye-i teattuf-i şehryârilerine igtiraren, şu meşhudat ve mulâhazat-ı kemterânemin arz-u beyanına ictisarı, feraiz-i ubüdiyyetten addeyledim.

Hakikaten şan-i me'âlî-ünvan cenab-i şehinşahîlerine şayan olan böyle bir hayr-i azîm için mezbûl olacak inayât-ı feyz, gayât-i hilâfet-penahîlerine vasıta-i icra ve zuhur olan ⁷⁶ çaker-i ahkarlerine dünya değer bir ni'met olmağla ve mukteza-yi hâlin icrası ise, her halde irade-i mülhemiyet-i ifade-i cihan-dârîlerine mütevakıf bulunmağla ol babda ve mehasin-i enzar-i kimyâ-âsar-i şehryârîlerinin hakk-ı nâ-müstehakk-ı kemterânemde idamesi, hususâ ⁷⁷ emr-ü ferman ve lütf-u ihsan şevketlü, kudretlü... ⁷⁸

7 Rebi'ül-evvel, 302 ve 13 Kânunievvel, 300

⁷¹ Krş., ve belki ileride

⁷² Krş., bir cihan-ı ulviyyet

⁷³ Krş., sırasında

⁷⁴ Krş., inkırazda bulunduğunu

⁷⁵ Krş., bî-muhâbâ tenassur edebildiğini

⁷⁶ Krş., olmak

⁷⁷ Krş., hususunda

⁷⁸ Krş., kudretlü, merhametlü, azametlü velini'met-i bî-minnetimiz, padişahımız, velini'met-i âlem-yân, padişâh-i cihan efendimiz hazretlerindir.

Kemal'in Rodos'ta İslâmlar'ın azlığından, fikirce geriliğinden, üç karyede cami bile bulunmadığından, buranın elden çıkmaması için alınacak tedbirlerden bahseden bu mektubu, Sultan Abdülhamid'i yakından alâkadar etti; Kurena'dan Besim Bey'in, Kemal'e çektiği telgrafta Rodos köylülerini cehaletten kurtarmak, din değiştirmelerini önlemek maksadiyle yalnız üç köyde dört-beşbin kuruş masrafla cami açılmasına değil, Cuma namazı da edâ olunmak üzere 15.000 kuruş sarfiyle cami inşasına irade-i seniyyenin zuhur ettiğini, bura Müslümanları'nın, veya sonradan gelip de yerli kadınlarla evlenenlerin, nüfusun azalmasını önlemek için kura'dan hariç tutulmalarına dair isteğinin de Teftiş-i askerî hey'eti'ne havale edildiğini bildirmesi bu yakın alâkanın delilidir. Bunları, Kemal'in bu münasebetle Sultan Abdülhamid'e yolladığı 16.1.1885 tarihli teşekkür mektubundan öğreniyoruz ⁷⁹.

Kemal, 1885 Kânunısanı'sinde Maarif Nâzırı Mustafa Nuri Paşa'ya da, yine Rodos Müslümanları'nın hicretini önlemek maksadiyle bir mektup göndermiştir. Esasen daha Midilli'de iken, aynı zat, onun, mekteplere ait mütalâalarını hususî olarak kendisine bildirmesine müsaade etmiştir. Kemal, aşağıda neşredeceğimiz mektubunda kaydettiğine göre, Midilli'de iken maarif sahasında çalışmaları Müslümanlar'ın tenassurunu önlemek içindir; Rodos'ta ise tenassur başlamıştır. Rodos Müslümanları'nın eli kalem tutanlarının geçim derdiyle buradan uzaklaşmalarına mâni olmak maksadiyle, Medrese-i Süleymaniye'ye bir sanayi şubesi açılmasını düşünüyor. Bunun için Maarif Nezareti'nin maddî yardımına da ihtiyaç yoktur; Kanunî Süleyman'a ait Rodos vakıflarından birinin bu medreseye bırakılması ve bu vakfa ait 24 Kânunievvel, 1884 tarihli arızasının tasvibi, masrafların karşılanmasına yetecektir. Bunlar dışında, ta'yini istenilen hocaların kabul ve tasdikini, bir inha ile, istenilen hoca maaşının biran evvel ihsanını reca ediyor ⁸⁰:

⁷⁹ Aslı, Yıldız Evrakı arasında bulunan bu mektup, Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı tarafından neşredilmiştir (*Belletten*, nu. 42, *Aynı makale*, s. 295).

⁸⁰ Mektubun, Kemal'in kendi el yazısıyla ve noksan olan müsveddesinin kilişesi, bir kısmı, yeni harflere çevrilmiş metni M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II, ksm. II, s. 696, 702).

Maarif Nâzırı Mustafa Nuri Paşa'ya

Midilli'de bulunduğum sırada dest-i mefharet-ü ta'zim ile aldığım ferman-nâme-i âli ve âsafanelerinde mekâtibe dair olan mütalâat-ı çakerânemin hususî olarak taraf-ı samî-i mün'imânelerine arzına tenezzülen ve âtîfeten müsaade ihsan buyurulmuş olduğundan, Rodos mektepleri hakkında olan ma'ruzat-ı resmiye-i bendegânemin bâzı cihetlerini ariza-i mahsusa ile izaha cür'et ederim. Bu tasdiâta başlamadan evvel, Midilli mektepleri hakkında mebzul olan inayât-ı celile-i maarif-perverilerinden dolayı arz-i şükran etmek istiyorum; fakat şimdiye kadar kâl-ü kalem-i hakirânem ifade-i meram isnad edilebildiği halde hakikaten ma'raz-i teşekkürde olan tasavvuratımı tasvirten âciz kalıyorum.

Midilli'de Cemiyet-i ilmiye'nin son mazbatasını tertibettirmekle meşgul olduğumu gören ahbabımdan biri, "Midilli halkı, aleyhinize muhzir tertibettirmekle uğraşiyor; siz hasta bulunduğunuz halde anların mekteplerine hoca maaşı tedarik etmekten başka birşey düşünmüyorsunuz!" demekle, "Bu türlü nakiselerini bildiğim için mekteplerinin bu istediğim hâle gelmesini bu dereceye kadar iltizam ediyorum ya..." cevabını vermiştim. İşte Midilli'nin sahihan muhtaç olduğu maarif-i ibtidaiyeyi oraca te'sis edebilmek bendenizce bir ömr-i beşere sermaye-i iftihar olmağa kâfi olacak bir hizmete saye-i inâyet ve himayet-i âsafanelerinde nail olduğundan, hakk-ı bendegânemde irad buyurulan bu itimad-ı celil-i mün'imânelerinin il'el-ebed minnetdâriyim.

Rodos sancağı ise maarifçe Midilli'den ziyade himmet ve inayet-i mün'imânelerine müftekardır. Oradaki sa'ylerin birinci sebebi, Müslümanlar tenassura başlayacaklar korkusu idi; burada ise başlamışlar. Bir surette eli kalem tutan Rodos Müslümanları'nı teharrî-i maişet ile şuraya-buraya dağıtıp da, İslâm'ı bir kat daha azaltmamak için Medrese-i Süleymaniye'ye bir de sanayi şubesi açmak en ziyade çalışılan maksatlardandır. Bu leyli sınıfıyla sanayi şubesini vücade getirmek için nezaret-i celile-i âsafânelerince nakden bir fedakârlık ihtiyarına ihtiyaç görünmez. Medrese-i Süleymaniye'nin sahibi olan cennet-mekân Sultan Süleyman Hân Gazî evkafından Rodos'ta mevcut olanlardan birinin medrese-i mezkûreye terki hakkında Rodos Meclis-i idaresi tarafından 12 Eylûl, 99 tarihiyle Vilâyet'e takdim olunan ve rivayete göre nezaret-i celilelerince derdest-i müzakere bulunan mazbata müşarileyh hazretlerinin evkafından olan sermayeye dair 12 Kânunievvel, 300 tarihli ve 164 numarası ile takdim ettiğim arızanın tervici kâfi olacağından, inayât-i mahsusa-i fahimânelerinden Rodos Cemiyet-i ilmiyesi dahi mazhar olursa Medrese-i Süleymaniye müsteid olduğu mertebe-i istikmale isal edilmiş olur. Arzettiğim karşılık az görünür ise de, bir taraftan Medrese-i Süleymaniye iradının tezyidi ile uğraşılmakta olduğu gibi birinci sınıfı talebesinin ekme ve donu da yine Gazî Müşarileyh Hazretleri evkafından olan imarettin verileceğine nazaran, bu tasavvurun imkânı hesab ile dahi sabit olmuştur. O halde dahi zükür mekâtib-i ibtidaiyesince arzu olunacak birşey kalır ki o da ta'yin olunan hocaların kabul ve tasdiki ve bir de Meis kazâsında te'sis olunan mekâtib-i ibtidaiye için 23 Teşrinievvel, 300 tarihli ve 303 numaralı

inha ile Vilâyet'ten istenilen ve şimdiye kadar Nezaret-i celile'ye arz olunmuş olması der-kâr olan hoca maaşının ihsanıdır. Rodos köylerinin her birinde bulunan müslüman çocuklar ki...

Akdeniz'de Sisam ile Rodos arasında bulunan küçük adalardan İsporat (Sporade) adalarından birkısmı, bu arada Kerpe ve Sömbeki Rodos'a bağlıdır. Muhtariyet idaresine kuvvetle meyilli olan bu yerlerden bilhassa Sömbeki ahali, diğer adalara göre serkeşlik bakımından dikkati çekmektedir. Hareketleri cezasız kaldığından cesaretleri gittikçe artmış, hattâ irade-i seniyye mucibince yapılması gereken nüfus tahririne bile mâni olmuşlar, bu sebeple Rodos mülhakatından ancak Kerpe'de nüfus sayımı yapılabilmıştır. Böyle bir zamanda Sömbeki Kaymakamlığı'na Dahiliye Vekâleti tarafından ta'yin edilen bir kaymakamı iktidarsızlığından dolayı, Kemal kabul etmemiş, yerine bu işleri yürütmeğe muktedir birini inha etmiş, bunun tasdiki için aylarca mücadeleden sonra fikirlerinde ısrar ederek, bu inhaların tasdiki için Abdülhamid'in tevassutunu reca etmiştir⁸¹. 15.VII.1885 tarihli bu mektubundan bir ay kadar sonra, İsporat adalarında muhtariyet temayülünün önüne geçmek, halkın hükûmete itaatini te'min için muktedir me'murlara ihtiyaç olduğundan, inha ettiği kimselerin me'muriyetlerinin tasdiki için Sadr-ı âzam Mehmed Said Paşa'ya da bir mektup göndermiştir. Biraz sonra neşredeceğimiz bu mektubunda, Sömbeki'nin nüfus sayımı dolayısıyla ablukasına müsaade edildiğini, sünger ticaretinin makineli kayıklarla yapılması hususundaki isteklerinin yerine getirilmesinden duyduğu sevinci, muhatabının hastalığını gazetelerde okuduğu zamanki teessürünü, iyileştiğini haber alınca ne kadar memnun olduğunu anlatıyor. Mektubunu bitirirken sözü yine, Kerpe Kaymakamlığı'na inha ettiği Mahir Bey'in Dahiliye Nezareti tarafından hâlâ ta'yininin tasdik edilmediğine getirerek, aksi bir karara varılmaması için Said Paşa'nın yardımını reca ediyor⁸²:

⁸¹ Aslı, Yıldız Evrakı arasında bulunan bu mektup, Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı tarafından neşredilmiştir (*Bellekten*, nu. 42, *Aynı makale*, s. 384 v.d.).

⁸² Mektup metni, Kemal'in el yazısı ile olan nüshadan Es'at Çınar tarafından istinsah olunmuştur (*Defter*, s. 27).

Mehmed Said Paşa'ya

12. VIII. 1885

Hizmet-i devlette mazhar-i te'yid olmaktan büyük dünyada hiçbir lezzet tesavvur olunamaz. Sömbeki'nin ablukası ve sünger makineleri memnuiyyetinin men'ine müteallik olan ma'ruzat-ı kemterânemin is'afına mebzul olan inayet-i celile-i fehâmet-penâhileri, evvelden (?) hayat bahşeden bir hafta zarfında iki defa müstefid olduğum için, terettüb eden farîze-i mahmedetin ifasından o derece âcizim ki teşekkür lâfzını lisana almaktan hicab ederim⁸³.

Kulunuz için ne garib bahtsızlıktır ki böyle bir surur-i vicdaniden birkaç saat olsun hâdisesizce istifade mümkün olamadı. Gazetelerde inhirafta mizac-i mün'imâneleri fıkrâ-i elimesi görüldü; bu haberin te'sirat-ı canğûdâzını izale edebilecek birşey var ise, o da âfiyet-i rahimâneleri beşareti idi. Cenab-ı hakk'a şükürler olsun ki, gazeteler, çakerlerini o beşaretten mahrum bırakmadılar.

Birkaç saat içinde sururdan kedere, kederden surura intikal etmek hissiyatına mağlûb olan kalbe göre, bayağı dünya değiştirmek kadar tezelül-bahş-i ıstırab olduğundan, çekilen buhran-ı şedidin hâlâ te'sirinden kurtulamadığıma nazaran, ifadat-ı kemterânemde bir kusur ediyor isem, afvını istirham ederim.

İnayet-i ilâhiye ile zail olan inhiraftın, kesret-i iştigalden neş'et eylediği rivayet olunuyor. Vâkıa, *Ne şandır hak yolundâ halka bezl-i cân edib durmak — Ne devlettir şehîd-i zî-hayât olmak bu dünyâda* sözü, efendimiz gibi 'izâm-ı 'izâm için sevillecek hakikatlerdendir; fakat hakîm-i âsafânelerine şurası da hafî değıldir ki vatana müteallik olan her türlü fedakârlıklar, idame-i hizmet iktidarını muhafaza şartı ile müfid olmak lâzım geliyor. Elbette zât-ı samî-i meâlî-perverânelerini, bu şerîtaya riayeten âciz görecek kadar talihsiz değıliz.

Saltanat-ı seniyye'nin saye-i iktidar ve akdarında, Sömbeki'nin ablukası bir haftandanberi sızıtsızca icra olunuyor. İki-üç güne kadar, evamir-i evvele karşı görülen muhalefetin bütün bütün ber-taraf olması kaviiyen me'mul olunmaktadır. Şimdiye kadar me'murlarımızın maaş ve me'muriyet dilenciligi saikası ile, yüz verile verile, eyâlet-i mümtazeye rahmet okutacak bir mertebe-i serkeşîye gelmiş olan Sömbeki, bu tazyik kuvveti ile bayağı

⁸³ Kemal, kızı Feride Hanım'a, damadı Menemenli Rifat Bey'e hitabeden 18. VIII. 1885 tarihli mektubunda da, makineli kayıklarla sünger ticareti memnuiyyetinin kaldırıldığından duyduğu memnunluğu ifade ediyor: "Pazar günü Sömbeki'den avdet ettim; bu gün yine gidiyorum. Herkit'in tahriri icra olundu; Sömbeki'nin de yarın başlıyor. Makine memnuiyyeti lâğvedildi. Dahiliye Nâzırı kenefi, makinelere dair Vilâyet'in tasdik ile gönderdiği mazbatayı hasır-altına atmış. Sadr-ı âzam ise, hani, "Herkes hırsız, sizden başka para çalmayan yok; anın için sizi tasdi" ediyorum" yolunda bir mektup yazmamış mı idim, herif, alâ-rağm-ül vükela anı meclise koymuş. Suretleri okunmuş... Memnuiyyeti o kâğıt üzerine lâğvedildi" (Kemal'in kendi el yazısı ile olan bu mektubu, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrakı arasındadır, nu. 121).

yeniden fetholunmuş bir hâle gelecek ise de, yine Dahiliye, veyahut İntihab-ı me'murın Komisyonu, buraca ta'yin olunan kaymakamın me'muriyetini tasdik etmemek teassubunda devam eder de, tedabir...⁸⁴ nin iktıfat-ı semerâtından hükümeti mahrum eylerse, hakikaten buraca hiçbir şey yapılmışa iktidar kalmayacağından, böyle bir netice-i gayr-i maraziyyeye ittisal edilmemek için, tekraren ve mahsusen, inayet-i celile-i cenab-ı sadaret-penâhilerine iltica olunur. Ol bâbda ve katıbe-i ahvalde...

31 Temmuz, 301

Kemal, Rodos Müslümanları'nın din değiştirmesine, başka yerlere hicretine mâni olmak için dinî bir terbiyenin de takviyesine ihtiyaç olduğundan, Sultan Abdülhamid'e gönderdiği 25.XII.1884 tarihli mektubunda cami inşası lüzumundan bahsetmiş, bu hususta derhal, irade-i seniyye mucibince bu dinî müesseselerin yaptırılmasına karar verilmişti. Aşağıdaki mektubu, bu camilerin küşad merasimi münasebetiyle Sultan Abdülhamid'e yollamıştır. Ertuğrul, Tîri-i Müjgân ve Sultan Abdülhamid'in namına Hamidiye adı verilen bu camilerin buldukları yerleri tasvir eden Kamal, bu hususta ihtiyaç hissolunan bâzı şeyleri Besim Bey'e de yazmakla beraber, ihmal edilmemesi için, bunlardan Sultan Abdülhamid'i de haberdâr ve onun lûtuflarını reca etmektedir⁸⁵:

Sultan Abdülhamid'e

27.X.1886

İmam-ı müslimin ve muktedâ-yi erbâb-ı din olan velini'met-i bî-minnetimiz padişahımız, padişah-i âlem ve kible-gâh-i ümem efendimiz hazretlerinin câmiyyet-i celile-i hilâfet-ü saltanat ve mazhariyet-i külliye-i inâyet-ü merhametleri âsar-i bâhiresinden olmak üzere Rodos mülhakatından, belki asırlardanberi Ezan-i Muhammedî istimâ'ından mahrum olan Çayır ve قلامينه و غرينطه karyelerinde mesarifinin efdal-i celile-i mülûkânelerinden tesviyesi ile inşası irade-i seniyye-i hilâfet-penahileri muktezâ-yi celilinden olan üç cami-i şerif, biribirini müteâkib makrûn-i hitam olarak, ikisinin bir müddet evvel resm-i küşadları icra olunduğu gibi, bunlardan ferman-ı hümayun-ı şehryârilerine imtisalden Çayır cami-i şerifi Ertuğrul ve قلامينه cami-i şerifi Tîr-i müjgân namları ile tesmiye olunmuş ve *Âdet budur âharda gelir bezme ekâbir* kaidesince, itmamı en sonra müyesser olan غرينطه cami-i şerifi dahi Hamidiye ünvan-ı celili ile nâm-dâr edilmiştir.

Cevami-i şerifenin küşadı münasebetiyle köylerde bulunan etfal-i müsliminin sünnet-i hitamı icra edildiği gibi, inayet-i mâlâ-nihâye-i hazret-i mülûkânelerinden ihsan buyurulan tahsisat ile her birinde birer *Mevlid-i şerif* kiraet

⁸⁴ Müteâkip kelime kaydedilmemiştir.

⁸⁵ Mektubun kopyası, Esat Çınar'da (*Defter*, s. 77)dır.

ettirilmiş ve o münasebet ile fukaraya, belki müddet-i ömürlerinde görmedikleri surette pilâv ve zerde ikram edilmiş olduğundan, bi-çareler umûr-ı diniyelerinin takviye ve islâhı ile beraber bir de ziyafet-i seniyyeye nail olunca hayret ve mefharettten ibaret bir hâl ile saatlerce girye-rîz-i mesâr oldular ve dillerinin döndüğü yolda, deavât-i tezâyüd-i ömr-ü şevket-i şahânelerini tekrar eylediler.

Ertuğrul ve Tîr-i müjân cami-i şeriflerinin mevki'leri de pek güzel ise de, mazhariyet-i mahsusa-i cenab-i şehryâripleri âsarından olarak Hamidiye cami-i şerifi, üç saatte dolaşılamiyacak derecelerde vâsi bir ârizalı zeminin en yüksek mevkiine tesadûf ederek o sahrâ-yi rengini, lâtafet-i manzarası ile bir kat daha tezayin etmekte ve öyle, cezirenin en hüca mahallinde bi-kes-ü garib kalan aceze-i islâm hakkında zat-ı şevket-simat-i cenab-ı hilâfet-penahileri canib-i akdesinden ne kadar âli bir himayet carî olduğuna âlem-i bâlâdan inmiş bir burhan-i mücessem gibi görünmektedir.

Cevami-i şerifenin bâzı ihtiyacatı Besim Bey kullarına iş'âr olunmağla ve Cenab-ı hak, vücud-ı âlem-sûd-i veli'un-ni'amânelerini kemal-i ömr-ü âfiyet ile daha nice bin hayrât-ı celileye muvaffak buyurmak de'âvâtı ise her zaman ve der-zeban-i ubûdiyyet bulunmağla, ol bâbda ve katbe-i ahvalde emr-ü ferman ve ihsan-i bi-pâyân şevketlü, kudretlü, azametlü, merhametlü velini'met-i bi-minnetimiz padişah-i âlemyân ve şehensâh-i 'amîm-el ihsan efendimiz hazretlerindir.

15 Teşrinievvel, 302

Rodos karyelerinden üçünde yaptırılan camilerin inşasında çalışan kalfaya Sanayi Madalyası verilmesine, hizmet gören diğer kimselerin adları bildirilmesine dair irade-i seniyye sudur ettiği Dahiliye Nezareti tarafından Namık Kemal'e yazılmıştır. Rodos'a ait me'seleleri duyurmak için bunu vesile sayan müellifimiz, Dahiliye Nâzırı Ahmed Münir Paşa'ya gönderdiği 17.XI.1886 tarihli mektubunda, bir menfa sayıldığı için idarece müsamahaya uğrayan, halk tarafından vergilere maktuiyyet konulup bunu hükûmete de kabul ettiren Rodos'ta bir nevi muhtariyete çalışıldığından bahisle, iki senedenberi idaresindeki intizam dolayısıyla bura varidatını üçtebir nisbetinde artırdığını, İsporat adalarından ancak Rodos'a bağlı olanlarda nüfus sayımı yapılabildiğini kaydediyor. Gösterdiği bu muvaffakiyette, Sultan Abdülhamid'in himayesinin de te'siri olmuştur. Mektubuna ek olarak taltifi gereken kimselerin adlarını da göndermiştir; ancak, bunlar yalnız cami inşasında çalışan bir kalfa ile sair müstâdemler değildir; başarısı görülen başka me'murların da listesini yollamıştır. Bu münasebetle onların da taltifini reca ediyor⁸⁶:

⁸⁶ Mektubun, Kemal'in el yazısıyla nüshası Salih Zeki Aktay'dadır; bundan faydalanılarak M. Cemal Kuntay tarafından klişesi ve yeni harflere çevrilmiş metni,

Ahmed Münir Paşa'ya

17.XI.1886

Avatuf-i ihyakâri-i mülûkânelerini taltif-i bendegânda icad-i vesaile kadar tevsi eden velini'met-i bi-minnet padişah-i meâli-haslet Efendimiz Hazretleri tarafından, Rodos'ta inşa buyurulan cevami-i şerifenin hitamı münasebeti ile ihsan buyurulan imtiyaz madalyasının berat-i âli-şaniyle beraber irsal olunduğuna dair ve cami'lerin inşasında istihdam olunan kalfaya Sanayi Madalyası ihsan buyurulduğundan isminin arzı ve daha sair taltifi lâzım olan bendegân için bir defter takdimi irade-i mekârim-i ifade-i cenab-i şehinşahi muktezâ-yi celilinden olduğunu mübeşşir şeref-tastir buyurulan irade-nâme-i âli-i âsafâneleri şeref-resan-i enamil-i ta'zim-ü i'zaz oldu ve madalya ile berat-i âli-şan nihade-i ferik-i iftihar-ü imtiyaz olundu. İnâyât-i aliyye-i cenab-i veli-ni'metin bir zerresine ifa-yi mahmedet iktidar-i beşer dahilinde değilse de, farize-i ubüdiyyet saikası ile bir arz-i hâl tertibolunarak leffedilmekle bir münasib zamanda atabe-i felek-mertebe-i zıll'llahiye ref'-ü takdimi inâyât-i aliyye-i rahimânelerine mütevakkıftır.

Kerâmat-ı celile-i hilâfet-penahi âsâr-ı bâhiresinden olarak taltifi iktiza eden bendegân için irsali ferman buyurulan deftere gelince, Rodos sancağı her nedense şimdiye kadar gelen me'murların hemen kâffesi tarafından bir nevi menfa addolunarak idarece pek ziyade müsamahaya uğradığından, pek ziyade müşevveş bir halde iken bir dereceye kadar intizam altına alınabilmiş ve leffen takdim olunan hulâsa pusulasından malûm-ı dâverâneleri buyurulacağı vechile iki sene zarfında sülûsünden ziyade terakkî etmiştir. Kavaid-i siyasiyeye bir memleketin müvazenesi suret-i idaresine mi'yar ittihaz edilegelmesine nazaran bu pusula dahi Rodos'un idaresince istihsal olunabilen intizamın derecesine delil olabilir. Bundan başka, Vilâyet dahilinde bulunan İsporat adaları vergilerine bir maktu'iyet iddiası meydana koyarak, her nasılsa vaktiyle hükûmete de kabul ettirmiş olduklarından bu müsaadeyi bayağı muhtariyet derecesine getirdikleri halde mümkün mertebe tecavüzlerinin önü alınmış ve hattâ sair taraflara tâbi olan İsporat adalarında tahrir-i nüfusa iktidar hasıl olamamışken, buraya tâbi olanlarda o nizam dahi icra ettirilmiş idi. Bu neticelere vusulde taraf-ı çakerânemden hasb-es-sadaka sarfolunan gayretin de bir dereceye kadar dahli olduğunu tahdis-i ni'met kabilinden olarak arzetmekten çekinmez isem de, asıl medâr-ı muvafakiyet birinci derecede min gayr-i istihsalin mazhar olduğum teveccühât-i mahsusa-i padişahînin teşebbüsât-i lâzimedede refakat me'murlarına ilka ettiği itmi'nân-ü cesaret ve ahaliye bahşeylediği emniyet olarak tevfik-u te'yid herhâlde velini'metin ve sa'y-ü gayretin kısm-ı a'zamı da refakatindedir. Bu cihetlerle Rodos'ta yalnız cevami-i şerifenin inşasında değil, sair umûrda dahi arz-i hizmet-ü sadakat etmiş birtakım bendegân mevcut olduğundan, istid'a-yi taltiflerini medar-i ta'ciz olmayacak bir zamana ta'lik etmekte olduğum halde inâyet-i cemile-i cenab-i cihan-dâri, bu bâbda dahi tekaddüm-

Dahiliye Nâzırı'na gönderildiği kaydı ile neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II, ksm. II, s. 28, 30).

nümâ-yi zuhur olarak imdada yetişmekle tertibine ictisar olunan defter leffen takdim kılınmış ve cevami-i şerifeden Ertuğrul ile Tîr-i müjgân'ı bir kalfa ve şehre onbeş saatten uzak bulunan Hamidiye'yi başka bir kalfa inşa eylediğinden ve erkam-ı inayât-i cenab-i şahinşahinin teaddüd ile tenahî bulmayacağı bidihiyattan olduğundan, ikisinin de ismi melfuf deftere dercedilmiştir. Ol bâbda ve herhalde emr-ü ferman hazret-i velî'ül-emrindir.

21 Safer, 1304, 5 Teşrinisanî, 1302⁸⁷

Bende,

Mehmed Namık Kemal

Cezayir-i Bahr-i sefid Vilâyeti'ne bağlı her yerde Yunanlılar'ın, Rodos'ta ise Yunan'a izafeten İngilizler'in fesat çıkardıkları göze çarpmaktadır. Hükûmetin emri mucibince Rodos'ta nüfus sayımı icra edilmekle beraber, Sakız'a bağlı adalarda bu kanuna riayet olunmayarak nüfus tahriri yapılamaması da fesadın tezahürlerindedir. Rodos'ta İngiliz siyasetine karşı koyabileceğini ileri süren Kemal, Cezayir-i Bahr-i sefid Vilâyeti'nin başka yerlerinde başgösteren ve Yunanlılar'ın çıkardıkları fesatlarla mücadeleyi kendince imkânsız bulmakta, bu hususta arizalarına kayıtsız kalan Bâb-ı âlî'nin ikazını istemektedir. Besim Bey'e yolladığı aşağıdaki mektubunda üzerinde durduğu bir başka mesele de az-çok bununla alâkalıdır: Sultan Abdülhamid'e sadakat ve liyakatine dair ma'ruzatta bulunduğu Cezayir-i Bahr-i sefid Vilâyeti Müddeî Umumîsi Tevfik Bey İstanbul'a gitmiştir; işin iç yüzünü lâykiyle bilen Tevfik Bey'in dinlenilmesini, edinilen bilginin Sultan Abdülhamid'e arzını reca ediyor ⁸⁸ :

Besim Bey'e

3. v. 1887

Cezayir-i Bahr-i sefid Vilâyeti'nin her ciheti Yunan ve Rodos sancağı ise Yunan'a izafeten İngiltere desayisi içindedir. Yunan tesvilâtı gittikçe kuvvet buluyor. Bir derece kuvvet buluyor ki, bendeniz, Rodos'a tâbi' olan İsporat adalarını saye-i akdar ve iktidar-i padişahide tahrir-i nüfus nizamına itba' ettirdiğim halde, Sakız'a tâbi' adalarda o kanun-i padişhî icra olunmadı.

⁸⁷ Ahmed Muhtar Paşa'nın *Takvim'üs-sinîn*'ine göre 5 Teşrinisanî, 1302 tarihinin Hicrî karşılığı, 19 Safer, 1304'dür.

⁸⁸ Kemal, aynı tarihte Said Paşa'ya da bir mektup yazıp, Tevfik Bey'in Adliye meslekinden ayrılmak istediğini, ma'ruzatı bulunduğunu kayıt ve kendisinin lütfen dinlenilmesini reca etmiştir. Her iki mektubun kopyaları Es'at Çınar'dadır (*Defter*, s. 86, 75).

Bu adaların iddia ettikleri idare-i istisnaiye, Vilâyet'in her tarafına sirayet edeceğinden ve bu iddianın hiçbir kaideye müstenid olmadığından bahisle gerek Rodos'tan ve gerek Vilâyet'ten müteaddid ma'ruzat takdim olundu; Bâb-ı âli'ce hiçbirine ehemmiyet verilmedi. Mülkün sahibi vükelâ değil padişah'tır. Bendeniz, buraca İngiltere desayisinin önünü almağa muktedirim; kendimi ortaya korum. Bir edebsiz tercemanı var, anı def'ederim. Bir ma'tuh konsolosu var, anın ile nasıl olsa uğraşırım; fakat Yunan desayisinin tesîrâtını men'etmek yalnızca buranın ve hattâ Vilâyet'in kuvveti ile kâbil olamaz zannederim. Cezayir-i Bahr-i sefid Vilâyeti Müddei Umumisi Tevfik Bey Der-saadet'e azimet ettiğinden ve buraların hakayık-i ahvaline tamamiyle muttali bulunduğundan, irade buyurulacak tafsilât andan alınabilir.

Huzur-ı hazret-i velini'met'e gerek Vilâyet'in hâline, gerek mumaileyhin liyakatine ve sadakatine dair bâzı ma'ruzat takdim olunmuş ise de, hafâyâ-yi maslahat hiçbirisinde tamamiyle münderiç olmadığından ve mumaileyh ise buraların bi'l-etraf hâline vâkıf olduğu gibi, hakikaten hizmet-i padişihîye lâyük ve o sayede terakkiye müstehak bulunduğundan, bir kerre de kendisinden istizah-i maslahat buyurulmasını ve ifadâtının bir münasib zamanda, huzur-i samî-i hilâfet-penahîye arzolanmasını hamîyyet ve sadakat namına temennî ederim. Ol bâbta...

21 Nisan, 1303

*

6 Haziran, 1887 tarihli mektubun kime gönderildiği kaydedilmemekle beraber, muhteviyatından bir Nâzır'a, belki Maliye Nâzırına yazıldığı anlaşılıyor ve Kemal bu sırada Sakız Mutasarrıfı bulunuyordu. Mektupta, Cezayir-i Bahr-i sefid Vilâyeti dahilinde İsporat denilen oniki adanın mevcudiyetinden, Tanzimat'tan önce yalnız beş adaya maktu' vergi usulü konulduğundan, Tanzimat'ı müteakip bu usul ilga edildiği gibi, tatbikatta da birçok maddeler değiştirilerek artık hükmü kalmamış bir fermana dayanılarak vergi alındığından bahsediliyor; İsporat adalarından geri kalan yedisinin, fermana adı bile zikredilmemiştir. İsporat halkı, kendilerini, Devlet'in vergi sistemindeki ihmali yüzünden bir nevi imtiyazlı saymaktadır; Sömbeki'de son günlerde sünger vergisi vermemek için teşebbüse geçilmiştir. Bunun başka yerlere de sirayetinden endişe eden Kemal, vaziyeti Cezayir-i Bahr-i sefid Vilâyeti'ne bildirmiş, arızasının bir suretini de muhatabı olan zata aşağıdaki mektubuna ek olarak göndermiştir. Vergi usulünden doğan yedi-sekiz bin liralık hazine zararının önlenmesi için, icabeden tedbirin alınması hususunda alâkalı makamı ikaz etmektedir⁸⁹:

⁸⁹ Mektubun, Kemal'in el yazısından istinsah olunan nüshası Esat Çınar'dadır (*Defter*, s. 15).

6. VI. 1887

Devletlü Efendim Hazretleri,

Min-gayr-i istihsal idaresine me'mur olduğum sancak dahilinde hukuk-ı bazineye dokunacak bir mes'ele zuhur ettiğinden, o hukukun muhafazasına kâfil olan zât-ı âlî-i nezaret-penahîlerini, ubûdiyyet-ü sadakat saikası ile tasdie mecbur oldum.

Cezayir-i Bahr-i sefid Vilâyeti dahilinde bulunan ve İsporat ta'bir olunan oniki cezire, devlete suret-i maktûada bir vergi vermektedirler ki bunun mikdarı, tahrir muamelâtına tevfiakan vergi alınmak lâzım gelirse, hasıl olacak iradın onda biri değildir. Bu maktu'iyetin esası, kabl'et-Tanzimat, yalnız beş adaya mahsus olmak üzere verilmiş ve Tanzimat-ı hayriye ile esasen mülga olduktan başka, ekser ahkâmı tagyir edilerek hiç hükmü kalmamış bir fermana müsteniddir ve altısı Rodos'a tabi' olan diğer yedi cezirenin ise, Ferman'da isimleri bile münderiç değildir.

İsporat halkı, hukuk-ı hazineyi bu suretle ihlâl eyledikten başka, tekâlifte cârî olan maktûiyet usulünü bir nevi imtiyaz hükmünde göstermek istediklerinden, şu hâl-i gayr-i tabiiye bir nihayet verilmek için, gerek buradan ve gerek Vilâyet'ten makamat-ı âliyye ma'ruzat-i müteaddide takdim olundu; hâsıl olacak neticeye intizar olunuyor.

Şimdi ise Sömbeki halkı birtakım vesail-i fâside ile sünger resmini de çürütmek teşebbüsündedirler. Görecekları cüz'î bir müsaade sair adalara da sirayet edeceğinde ve refte-refte, devletimin yedi-sekizbin liralık iradı mahvolacağında şübhe yoktur.

Tafsilât ve maslahat bu defa vilâyet-i celileye arz olundu ve yazılan arızanın bir sureti de, malûmat olmak üzere leffen takdim edildi. Meallerine nazaran iktizâ-yi hâlin icrası inâyet-i mahsusa-i âsafanelerine şayan görünür. Ol bâbda...

25 Mayıs, 303

Yukarıdaki mektup, Namık Kemal'in makalemizin başındanberi üzerinde durduğumuz mevzu ile alâkalı mektuplarının, elimizde mevcut vesikalara göre sonuncusudur. Esasen, mektubun tarihinden birbuçuk sene sonra vefat eden (2.XII.1888) müellifimiz, *Osmanlı Tarihi*'nin tab'ı durdurulması, basılan nüshaların satışı men'olunması dolayısıyla mühim maddî ve mânevî ıstıraplarla karşılaşmıştır. Bu sebeplerle sihhati de sarsılan Namık Kemal'in, ömrünün son bir-iki yılında bu gibi siyasî mes'elelerle meşgul olmadığını tahmin ediyoruz.

